

Bondár Mária

Kultúraváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl)

A történelem különböző korszakaiban az emberábrázolás számos változatával találkozunk. Ismerünk sziklára, falra, edényre, elefántontra festett, fémre karcolt elnagyolt alakokat, önálló szoborként, realisztikusan megformált isteneket, erőteljesen stilizált, allegorikus megfogalmazásokat, edények formájában megjelenő emberalakokat, felsorolni is nehéz lenne valamennyit.

A régészeti leletanyag, valamint a települési jelenségek és a temetkezések az egykori valóságnak, a mindennapi életnek csak celenyszőn kis hányadát őrizték meg számunkra. A fennmaradt leletanyagban a hitvilágra, a kognitív szférára utaló tárgyak eredeti összefüggéseiket elveszített, ritkaságnak számító leletek, éppen ezért a rítusra, primitív vallásra vagy annak ceremóniális folyamatára vonatkoztatott feltételezéseinkkel, következtetéseinkkel nagyon óvatosan kell bánnunk.

Az elemzéseket nehezíti az a tény is, hogy bizonyos időszakokban nagy területen egységes anyagi kultúra jött létre, így a tárgyi emlékek – elsősorban az edények – nagyon hasonlóak egymástól földrajzilag távol eső régiókban is. Ilyenkor feltételezhető (lenne), hogy a hitvilág emlékei is hasonlóak (lehetnek) egymáshoz. Más korszakokban a szomszédos területek leletei oly mértékben különböznek, hogy abból eltérő etnikumra következtet a kutatók többsége. Hogy ezek a megállapítások helyesek-e vagy sem, azt a rendelkezésre álló forrásanyag segítségével nehéz eldönteni.

Jelen tanulmányban a hitvilág emlékei közül is egy szűkebb kategóriát, az idoloikat tanulmányozva próbálom megvizsgálni, hogy a vélhetően nagyon lassan változó, egy-egy közösségen belül évszázadokig örökített hagyományok (gondoljunk pl. a máig fellelhető kelta vallási szokásokra, avagy a nagy világvallások több ezer éves múltjára és máig meglévő kánonjára), a konzervatív rítus, a primitív vallás kultuszkellékei vajon tükrözik-e a kerámiatipológia alapján kimutatható kultúraváltásokat. Hangsúlyozni szeretném, hogy

a váltás/változás okait régészeti módszerekkel nem tudjuk megfejtetni, csak hipotéziseket állíthatunk fel néprajzi, vallástörténeti, kulturális antropológiai megfigyelések segítségével egy olyan leletkőről, amelyből – a teljes leletanyaghoz viszonyítva – statisztikailag csak nagyon-nagyon keveset ismerünk.

Ebben az áttekintésben a Dunántúl rézkorát (Kr. e. 4500–2800) vizsgálva arra keresem a választ, hogy egy-egy régészeti kultúrában kimutatható-e az idoloik alapján bármiféle gyökeres változás, kultúraváltás az egymást követő őskori korszakokban, azaz az emberábrázolás megmaradt emlékein felfedezhető-e a rézkori kultúrák kontinuitása vagy diszkontinuitása.

Az általánosan elfogadott hazai régészeti terminológia szerint a Dunántúlon az alábbi kultúrák tartoznak a rézkorba: késő lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra, (Budapest körzetében a Ludanice csoport), Furchenstich kerámia népének kultúrája, badeni kultúra, kostolaci kultúra. A vučedoli kultúra zárja a rézkort vagy jelenti a korai bronzkor nyitányát, ennek megítélésében még nincs teljes konszenzus a különböző kutatók között (BONDÁR 1995a, 226–228), magam a kora bronzkorhoz tartozónak tekintem a vučedoli kultúrát. A továbbiakban a rézkori emberábrázolásokat vizsgálva igyekszem a bevezetésben feltett kérdésre választ adni.

A Közép-Európában nagy területet benépesítő lengyeli kultúra hosszú időszakot ért meg. Belső időrendi tagolása nem egységes, országoként és kutatóként eltérő felosztással találkozunk. A kronológiában, belső felosztásban meglévő különbségeket, eltolódásokat Zalai-Gaál I. mutatta be jól áttekinthető módon (ZALAI-GAÁL 1992, 86). A magyar kutatás – elsősorban az edényfestés alapján – három fázisra osztotta a kultúrát. Nagyobb része (Lengyel I–II) a késő neolitikum, életének kisebb hányada (Lengyel III) a korai rézkor idejére keltezhető. A szlovák kutatás négy fázisra osztja a lengyeli kultúrát, ebben az Epilengyel-Lengyel IV

fokozat a magyar terminológia szerint már a középső rézkori Ludanice, Balaton-Lasinja időszak.

A lengyeli kultúra korai szakaszába tartozó lelőhelyeken gyakran kerülnek elő embert ábrázoló szobrocskák. A lengyeli kultúrával szoros rokonságban álló morva festett kerámia kultúra idol-tipológiáját kidolgozó V. Podborský tanulmányában szemléletes összeállítását találjuk a lengyeli kultúrára is jellemző idOLOKNAK (PODBORSKÝ 1983). A lengyeli kultúra teljes időtartamának szlovákiai emberábrázolásait nemrégiben J. Pavúk foglalta össze (PAVÚK 2003).

A magyarországi korai lengyeli isten(nő) ábrázolásokkal Szathmári I. (SZATHMÁRI 1993), Zalai-Gaál I. (ZALAI-GAÁL 1996), Kalicz N. (KALICZ 1998), Károlyi M. (KÁROLYI 2004), legutóbb pedig P. Barna J. foglalkozott, aki érdekes viselettörténeti áttekintést is adott (P. BARNA 2004).

Késő lengyeli kultúra (Lengyel III)

A neolitikum és rézkor fordulóján – a régészeti leletanyag tanúsága szerint – a Dunántúlon nem voltak drámai történeti események, a késő neolitikum végén a lengyeli kultúra népe élte tovább mindennapi életét, miközben a Balkán felől érkező kisebb bevándorló csoportok (Vinča kultúra kései időszaka) új edényformákat hoztak magukkal a térségbe. A lengyeli kultúra életében bekövetkezett változásokat elsősorban ezeken az új edényeken, díszítési módokon kísérhetjük nyomon. A késő lengyeli kultúra idején a legszembetűnőbb, a kerámián látható átalakulás: az edények felülete, kidolgozása egyre durvábbá válik, a felületek égetés utáni festése teljesen eltűnik.

A lengyeli kultúra magyarországi anyagában, mintegy három évtizede elkülönített kései időszakból (RACZKY 1974) még kevés lelőhelyet ismerünk. A kései horizont emlékanyaga egyelőre a Dunántúl északi és nyugati részein fordul elő, a délkeleti régiókból (Somogy, Tolna és Baranya m.) a korábbi szisztematikus kutatások, és napjaink nagyfelületű ásatásai ellenére sem ismertek egyelőre a lengyeli kultúra rézkorra átnyúló életének bizonyítékai. A késő lengyeli kultúra leleteit a DNY-Dunántúlon a kisbalatoni leletmentések (Balatonmagyaród) és a Hahót környéki (Zalaszentbalázs) mikroregionális kutatások eredményeként sikerült még pontosabban körvonalazni (BÁNFFY 1994, BÁNFFY 1995, BÁNFFY 1995a, BONDÁR 1995). Külön szerencsének tekinthető, hogy a hahóti mikrorégió területéről idOLOK is napvilágot láttak az ásatások során.

Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mezőn, a szerző ásatásán (1987–1989), hat torzó került elő, ezek közül egy az idol hastöredéke, öt pedig lábmaradvány (BONDÁR 1995, Pl. 73) volt.

A hastöredék (1. kép 3) olyan agyagistent ábrázol, aki hátán puttont viselt, amelynek nyoma jól látható a torzón (BONDÁR 1995, Pl. 73. 195). Puttonyt viselő, ülő vagy álló helyzetű szobrocskákat korábbi időszakból, az alföldi tiszai és herpályi kultúrából ismerünk (KOREK 1987. 21, KOREK 1987a Fig. 16). A zalaszentbalázi idolmaradvány testarányait, majdnem összezárt combjait és az ismert analógiákat figyelembe véve álló helyzetű puttontos idolt képzelhetünk el, amelyet egy, a herpályi kultúrából ismert hasonló ábrázolás alapján képzelhetünk el (KALICZ–RACZKY 1987. 37, KALICZ–RACZKY 1987a. Fig. 43). A zalaszentbalázi töredéken az idol nemére utaló egyértelmű jelzés nincs. Feltételezésem szerint azonban férfit ábrázolhatott, hiszen a női termékenységét kiemelő zsírfarúság és a puttongy egyszerre történő megjelenítése kizártnak tartható a szobor megmaradt részei alapján.

A zalaszentbalázi idollábak közül kettő jobb lábat (1. kép 1–2) (BONDÁR 1995, Pl. 73. 193–194), egy bal lábat ábrázol,¹ két töredéknél (1. kép 4–5) nem dönthető el, hogy az idol jobb- vagy bal végtagjának részei e (BONDÁR 1995, Pl. 73. 196–197). Mindegyik töredék az idol lábszárának maradványa, kissé ívelt sarokkal, lábfejjel, amelyről a lábujjak rendszerint letörtek. Az egyetlen épen megmaradt lábfejen (1. kép 1) a lábujjakat nem jelezték (BONDÁR 1995, Pl. 73. 193).

Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mezőn, a lelőhely D-i részén, Bánffy E. ásatásán (1992) két további idoltöredék került elő, egy fej és egy lábszárrész (BÁNFFY 1995, Pl. 111. 268–269). A fej hosszúkás hurkafej, hosszú orral, hangsúlyozott szemöldökkel és kerek szemekkel (1. kép 7). A lábszár töredékről (1. kép 6) nem dönthető el, hogy jobb vagy bal lábból származik-e, pici bütök jelzi ezen is a térdet.

A Zalaszentbalázson előkerült idoltöredékek sajátos jellemzői a bütökök, amelyek a térdet és a bokát teszik hangsúlyossá. Az egyik ilyen bokát jelző bütökön függőleges átfúrás van (1. kép 2). Ennél az idolnál a lábfej kiképzése és az átfúrás miatt arra is gondolhatunk, hogy felfüggesztve használták ezt a kis szobrot, vagy átfűztek valamit a bütökön. Az ilyen kis bütökön pl. vékony karikát fűzhetek át, ahogy ezt egy későbbi időszakra keltezhető, Szombathelyről származó idolnál rekonstruálta Károlyi M. (KÁROLYI 1992. 36. t. a-b). Egy másik lábtöredék ülő helyzetű emberábrázolásra enged következtetni (1. kép 1).

A késő lengyeli kultúrából – a zalaszentbalázsiakon kívül – csak néhány idoltöredékről van tudomásunk. A hosszú időszakot megélt séi telep kései rétegeiből említi Károlyi M. egy nagy méretű, ülő agyagidol töredékeit és egy szintén ülő helyzetű idol vaskos térdének maradványát (KÁROLYI 1992, 44). E leletek

mindmáig közöletlenek, így elemzésünkön nem tudjuk felhasználni azokat.

A lengyeli kultúra III. fázisából, a Nitra-Brodzany időszakból közölt egy, a zalaszentbaláziakhoz hasonló, ugyancsak bütykös idollábat S. Šiška (ŠIŠKA 1982, Abb. 152. 4).

A nagy mennyiségben előkerült korai idolk és a még nagyon kevés késő lengyeli példány között néhány feltűnő eltérés figyelhető meg.

A lengyeli kultúra korai időszakából általában hosszú felsőtestű, szorosan összeczárt lábú, erőteljes hátsórésszel megformált, szinte kizárólag nőket ábrázoló, főként álló idolkat ismerünk. Gyakran előfordul a ruha vagy frizura érzékeltetése is a karcolt mintázaton keresztül (SKUTIL 1940, Taf. 44. 2, KALICZ 1983-1984, Taf. 5. 2a-b, 4, FARKAS 1986, Abb. 2. 6, Abb. 3. 5, 9, NEUGEBAUER-MARESC 1986, Abb. 1. 4, VÁVRA 1986, Abb. 1, SZATHMÁRI 1993, 3. kép 1, P. BARNA 2004, 2-13. kép). A korai lengyeli időszak antropomorf ábrázolásai között az ember alakú edény is több lelőhelyen előkerült (PAVÚK 1970, Taf. XXXIX, KALICZ 1998, Fig. 38).

A kései időszak viszonylag kevés leletanyagából ép, vagy majdnem hiánytalan szobrocskát még nem ismerünk, csak fejet, hasrészt vagy lábakat, amelyekből csak sejteni lehet a teljes alakot. Jellemzőnek tűnik a ruházatra vagy frizurára utaló karcolt dísz hiánya és a bütykök alkalmazása az ülő és álló helyzetű agyagisteneken. Újra feltűnik az ábrázolások között a bőségvarázslattal kapcsolatba hozható puttonyos férfiisten is, az ember alakú edény azonban mindeddig hiányzik a kellektárból.

Balaton-Lasinja kultúra

Az utóbbi három évtizedben a Balaton-Lasinja fogalom tartalma többször változott. A korábban három fázisra osztott balatoni csoportot (KALICZ 1969; KALICZ 1969-1970; KALICZ 1973; KALICZ 1980, 51-52) ma már három (Balaton-Lasinja, Furchenstich, Protoboleráz), más-más összetevők hatására kialakult művelődésnek tartja a kutatás. Kalicz N. az elmúlt évtizedben megjelent tanulmányaiban a balatoni csoport I-t tekinti a Lasinja kultúra dunántúli megfelelőjének, s a továbbiakban a Balaton-Lasinja kultúra megjelölést használja a kulturális egység megnevezésére (KALICZ 1991, Abb. 4; KALICZ 1992, 313-315; KALICZ 1993, 329; KALICZ 1995, 37; KALICZ 2001).

A késő lengyeli kultúra és a Balaton-Lasinja kultúra kapcsolatát a kutatók kétféleképpen magyarázzák: a késő lengyeli népesség tovább élte mindennapi életét akkor is, amikor délről, a kisebb beszivárgó népcsoportokat magába olvasztva a Balaton-Lasinja kultúra

letéteményese lett (BÁNFFY 1996, 102). Mások szerint nem átfejlődés eredménye, hanem a délről érkező új népcsoport emlékménye a Balaton-Lasinja kultúra (KALICZ 1969-1970, 87). A probléma jó összefoglalását olvashatjuk Virág Zs. legutóbbi tanulmányában (VIRÁG 2005).

A rézkor középső szakaszából is kevés emberábrázolás került napvilágra (KALICZ 1979-1980, 55), a korszakból ismert edénytöredékek mennyiségéhez viszonyítva a Balaton-Lasinja kultúra egész elterjedési területén elenyésző az idolk száma. A Lasinja kultúrából a mai napig mintegy tucatnyi szobrocska képviseli az antropomorf kategóriát (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I-II, TEŽAK-GREGL 1983-1984, Taf. 8. 2-3, 6, ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1976, T. XVII. 1. 1, 3-4, ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1981, T. VII. 1; RUTTKAY 1997, Abb. 1).

S. Dimitrijević tíz idolt publikált délvidéki lelőhelyekről. Az idolk különbözőek, kevés hasonló vonásuk van. S. Dimitrijević hét típusba sorolta az összesen tíz idolt (DIMITRIJEVIĆ 1976, 78). S. Dimitrijević kissé eltúlzott tipizálásától elvonatkoztatva véleményem szerint a Lasinja szobrocskák két fő kategóriába sorolhatók. Az egyik csoportba a hasáb formájú, szögletes, nagyon stilizált, kisebb és nagyobb méretben is létező emberalakok tartoznak (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 2, 5, 6, ugyanezeket közli TEŽAK-GREGL 1983-1984, Taf. 8. 2. és TASIĆ 1995, Pl. 35. 5-6), amelyeken vízszintesen bevágott vonalak jelzik a szemet (2. kép 1-3). Ezek a szobrocskák fiatal nőket ábrázolnak, készítőik két pici bütyökkel jelezték a kebleket. Karjaikat rövid, hegyes, bütyökszerű végződésben formálták meg. Ugyanebbe a csoportba tartozik véleményem szerint az a szögletes testű idoltöredék is, amely csak a fej- és végtagok nélküli testet őrizte meg számunkra (2. kép 4). A torzón hangsúlyosan jelzik a női testre utaló jellegzetességeket (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 3, ugyanez: TEŽAK-GREGL 1983-1984, Taf. 8. 3). Ebből a típusból néhány újabb, kis méretű női idoltöredéket (2. kép 5-6, 10, 12) említ Težak-Gregl Zarilac lelőhelyről (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1976, T. XVII. 1. 1, 3-4, TEŽAK-GREGL 1983-1984, 46). Ugyanebbe a típusba sorolható a Jakšicon előkerült (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1981, T. VII. 1) női idoltmaradvány is (2. kép 7).

A Lasinja idolk másik csoportját a különböző fejformájú, hengeres (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 1, Taf. II. 1), vagy hosszú hegyes (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 4), lecsüngő karokkal ábrázolt, agyaghurkákból megformált, eléggé primitív szobrocskák (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. II. 1-4) alkotják (2. kép 9, 11). Ezek a szobrokon semmilyen módon nem jelezték, hogy nőket formáztak volna meg, ezért joggal

feltételezzük, hogy az idolk a férfiábrázolások. Egy magaslati telepen, a St. Ulrich melletti Kögelbergen Stájerországban került egy idol fejtöredéke, amelyet E. Ruttkay a Lasinja kultúra Kanzianiberg-Lasinja csoportjához köt (RUTTKAY 1997, Abb. 1). A töredék kissé oldalra hajtott fej formáz, amelyen a szemöldököt benyomott vonal, a szemet egy-egy mélyedés, az orrot vaskos bütyök jelez (3. kép 2).²

Hazánkban a Balaton-Lasinja kultúra emlékeiben mindeddig nem találtunk publikált idolt, annak ellenére sem, hogy az utóbbi években a Dunántúlon gazdag leletanyagot eredményező, nagy felületű ásatások voltak (Kis-Balaton leletmentések, nagy beruházások, autópálya építések, városokat elkerülő autópályák építése stb.) és a korszak kutatása új lendületet kapott (SOMOGYI 2000, SOMOGYI 2000a, P. BARNA 2001, P. BARNA 2003, VIRÁG 2003, VIRÁG 2004, VIRÁG 2005).

Talán egy különleges példány (3. kép 1) köthető ehhez a korszakhoz, amelynek kulturális besorolása máig vitatott. 1939-ben került elő Szombathelyen a város déli részén a Perint melletti Plächner kavicsbányában egy nagy méretű idol töredéke, amelynek feje, hosszú, vastag nyaka és hátrésze maradt meg. A torzót Banner J. a neolitikumra keltezte (BANNER 1940, 96–98), később Károlyi M. a lengyeli kultúra kései periódusához kötötte (KÁROLYI 1992, 43–44. 36. t.) a töredéket. Pontos méretét nem írja le, az eredeti tárgyat 40 cm-nél nagyobbának tartja (KÁROLYI 1992, 44). Keltezését néhány, szórvány-nak tekinthető kísérőleletre alapozta, illetve a morva festett kerámia kultúra II. periódusából felsorolható analógiákkal támasztotta alá (KÁROLYI 1992, 44). Ugyancsak a saját keltezése melletti érvként említette E. Ruttkay véleményét, aki oberpullendorfi hasonló leletek alapján a szombathelyi idoltöredéket a korai rézkorra, az akkor még balaton csoport I. időszakára keltezte (KÁROLYI 1992, 43, RUTTKAY 1976, 297, 300). E. Ruttkay később a Bisamberg-Operpullendorf csoport leleteként határozta meg az idoltöredék korát (RUTTKAY 1991, 162, Abb. 7.), amely a magyar terminológia szerint a középső rézkor időszaka. O. Höckmann az Epi-Lengyel horizontba sorolja, s állatmaszkos emberfejként írja le e különleges leletet (HÖCKMANN 1991, 185). J. Pavúk foglalkozott legutóbb ezzel az idollal, amelyet több más lelettel együtt a Lengyel IV-be – magyar terminológia szerint középső rézkor, a Dunántúlon a Balaton-Lasinja kultúra – keltezett (PAVÚK 2003, 321, Abb. 7). Úgy tűnik tehát, hogy bár egyik Balaton-Lasinja idolla sem hasonlít ez a különleges példány, középső rézkori keltezéséről szakmai konszenzus kezd kialakulni.

A középső rézkorban (Balaton-Lasinja, Ludanice, Bodrogheresztúr kultúra) a korszakra jellemző,

rendkívül elvont, néhány kutató által még ma is emberábrázolásnak tekintett tárgyak a dudoros arany- vagy rézkorongok és a különböző formájú, átfűrt arany- vagy rézcsüngők, amelyekkel jelen munkában nem foglalkozom, mert nem tekintem emberábrázolásnak ezeket az ékszereket. Ha tehát a korongokat és csüngőket nem tekintjük emberábrázolásnak, akkor a Balaton-Lasinja kultúra antropomorf emlékei néhány idolla redukálódnak, amelyekről jól látható, hogy eléggé eltérnek a megelőző időszak kultikus tárgyaitól.

Furchenstich kerámia kultúra

A Balaton-Lasinja kultúra fogalmának tartalmi változása következtében a Furchenstich kerámia kultúra is változott az elmúlt években. A korábbi balaton csoport II valamint a balaton csoport III-nak meghatározott lelőhelyek egy része ma a Furchenstich kerámia kultúrájához köthető, míg a Balaton III-ból Kalicz N. elkülönített egy új kulturális egységet, a Protoboleráz horizontot (KALICZ 1991, 375, 380; KALICZ 1993, 329, KALICZ 2001).

A Bajč-Retz-Gajár-Furchenstich kerámia nagy területen elterjedt kultúrköréből néhány, jellegzetes tűzdelt barázdás díszítésű női idoltöredéket ismerünk, ezek egyike éppen Zala megyében került elő.

A Becsvölgyéről származó, első magyarországi Furchenstich idolt Bóna I. publikálta (BÓNA 1960, I. t.). A töredék egy nagyobb szobrocskának a bal oldali alsó része (4. kép 1). Az ábrázolás szögletes, hasáb alakú, felülete mindenütt díszített, női jellegét szokatlanul erősen hangsúlyozták, ez a külön felerősített domborodás azonban letörött (BÓNA 1960, 83). Bóna I. az idol formáját délről, a Balkánról vezette le, díszítését viszont már akkor a közép-európai retz-gajári leletekkel hozta szoros összefüggésbe (BÓNA 1960, 91–92).

Nem sokkal Bóna I. publikációja után három újabb idoltöredéket (4. kép 3–5) közölt ebből az időszakból A. Točík a szlovákiai Bajčről (TOČÍK 1964, XLV. t. 9, 14, LVIII. t. 8, 11).

Újabb idolkat csak két évtized múlva publikáltak a Furchenstich kerámia kultúrájából: Szlovákiában Čatajéről (6. kép 1) és a Pest megyei Nagytarcsáról (4. kép 2). A čataji töredék egy női idol felső testét ábrázolja. Feje, karjai és lábai hiányoznak. Ruházata sűrű mintázatú, egész testét fedő, elől záródó ruha lehetett, amely a kebleket is elfedte (NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1982, Abb. 2; PAVÚK 2001, Abb. 4. 13). A nagytarcsai idol egy nagyobb szobrocska jobb oldali alsó része, csípőtől a comb közepéig megmaradt töredék (BONDÁR 1985, 1–2. kép).

További darabokat ismerünk a morvaországi Křepicéről, ahonnan négy idol töredéke került elő (4. kép 7; 5. kép 2; 6. kép 2–3). Ezek közül egy hasáb

formájú, a nőiséget egyértelműen kihangsúlyozó, teljes felületén díszített idol alsó részének töredéke (SKUTIL 1940, Taf. 44, 2, MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30, 12), egy másik darab egy ugyancsak gazdagon díszített idol jobb oldali csipő- és combtöredéke (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30, 10). Két további töredék az idolok lábrészéből maradt meg (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30, 7–8).

Ausztriából, Wien-Leopoldau lelőhelyről ismert egy töredék (4. kép 6), amely egy idol jobb lábának megmaradt része (RUTTKAY 1988, Abb. 3, Abb. 5, 2, Taf. 32, 227). E. Ruttkay további darabokat említ a Wildon közeli Buchhagelről és a Graz melletti Raababergéről (RUTTKAY 1988, 229), ezek azonban mindmáig közöletlenek.

Bukovnicán is előkerült egy Furchenstich díszítésű idol (ŠAVAL 1995, Taf. 1). Ez a töredék egy hasáb formájú, teljes felületén díszített idol alsó részének maradványa (5. kép 1), az ismert szobrocskák alapján feltételezhető, hogy ez is nőt ábrázolhatott.

2004-ben, Grazban látott napvilágot „Graz-iella”, a legújabb idol (6. kép 4). Az egész alakot ábrázoló szobor 18,3 cm magas. Feje lekerekített, kissé hegyesedő háromszög, amelyen az arcot nem jelezték semmilyen módon. Lapos testét sűrű, tüzdelt díszítés borítja, amely az egykori szövött, mintás ruházatra utal. Válla és keblei fedetlenek. Lábai töröttek, kezét nem jelezték (RUTTKAY-KRAMER 2004). Ez a majdnem ép idol hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a teljes alakot elképzelhessük az ismert töredékek esetében is.

A tüzdelt barázdás díszű torzók látszólag nagyon hasonlítanak egymásra, első ránézésre alig van különbség közöttük, mindegyiket sűrű díszítés borítja. Alaposabb szemlélődés után azonban eléggé szembeötlőek a különbségek, a nagyobb régióként eltérő kivitelezési mód. A becsvölgyi és bukovnicai idolk – méretük és díszítésük alapján – vitathatatlan rokonságban (szellemi és talán etnikai is) állnak egymással. Másik csoportot alkotnak a Bajč, Čataj, Nagytarcsa és Graz lelőhelyű idolk, amelyek díszítésük apró részleteiben különböznek a déli (Becsvölgye, Bukovnica) daraboktól. Külön egységet képviselnek a křepiceai példányok, jellegzetességük a bepontosított és lágy hullámvonalas díszítés. A Bécs melletti Leopoldau lelőhelyű idollábat a lendületesen bekarcolt (és nem tüzdelt) díszítése különíti el a többi torzótól. E különbségek azokra az eltérő etnikai alapokra(?) utalhatnak, amelyek bázisként szolgáltak egy-egy újabb kulturális hatás (szórványos népmozgás, eltérő anyagi kultúrájú népcsoportok területi érintkezése, fokozatos asszimilálódása stb.) befogadására.

A tüzdelt barázdás kerámia kultúrkörben az idolk mellett új elemként jelenik meg az antropomorf edény.

Bátaszék-Dolinapusztán került elő egy korsó, amelyen jelen tanulmány szerzője szerint szarvval díszített, a homlokrészen a bőrre applikált fémpánttal ellátott díszes sisakot örökítettek meg (BONDÁR 1998). A magángyűjteményben lévő, különleges díszítésű korsó közelebbi találási körülményei ismeretlenek. A szakrális rendeltetésű, egyelőre analógia nélküli edény az antropomorf edények egyetemes ikonográfiájától eltérően nem az emberi test jól felismerhető jellegzetességeinek valamelyikét formázza meg, hanem a korsón lévő sisakábrázolásból következik az antropoid tartalom. A korsón levő állatszár egyben a késő Balaton-Lasinja, korai Furchenstich kultúra eddig ismert egyetlen állatábrázolása is a magyarországi anyagban. A korsón véleményem szerint olyan elvont antropomorf ábrázolás van, amely egyúttal zoomorf tartalmat is hordoz.

Az őskori emberábrázolások döntő többsége a termékenységkultusszal összefüggésbe hozható női istenségeket jeleníti meg. Férfit ábrázoló bálvány jóval kevesebb van. Az edényeken megjelenő emberábrázolások is döntő többségükben női testet mintáznak valamilyen módon. A bátaszéki korsónál nem egyértelmű a helyzet. Joggal feltételezhető azonban, hogy a sisak a férfiak hadifelszereléséhez tartozott. A korszak nagy méretű, tömör rézesákányai harcias életmódra, komoly csatákra utalnak, ezekkel a súlyos fegyverekkel végzetes sérüléseket is okozhattak egymásnak a csata résztvevői, fontos volt tehát a fej védelme.

Badeni kultúra

A tüzdelt barázdás kerámia kultúrájának nem túlságosan hosszú életét eddig még nem teljesen tisztázott történeti folyamatok eredményeként új kultúra, a Bécs melletti lelőhelyről elnevezett badeni (magyarországi első lelőhelyéről pécelinek is nevezett) kultúra váltja fel, amelynek békés fejlődése mintegy 500 évig tartott. Legkorábbi fázisa a csak nemrégiben elkülönített, alig 40 lelőhelyen kimutatható **protobolerázi horizont** (korábban a balatoni csoport III része volt), amely még magán hordozza a korábbi edénykészítési technika néhány jellegzetességét, díszítésében, edényformáiban azonban már az új korszak előhírnökének tekinthető (KALICZ 1991, 375, 380; KALICZ 1993, 329, KALICZ 2001).

A késő rézkori badeni kultúra közösségei különböző emberábrázolásokat készítettek ünnepeikre, szertartásaikra vagy éppen a halottak tiszteletére. Idolk (KALICZ 1981, NOVOTNÝ 1981, BONDÁR 1999, BONDÁR 2000, KALICZ 2002), plasztikus módon kialakított, női keblekkel díszített amforák (BONDÁR 2002, NEVIZÁNSKY 2002), ember alakú halotti

urnák (KALICZ 1963, KOVÁCS 1986, KOVÁCS 1987, KOVÁCS 2002), valamint a csak nemrégien előkerült emberi arcot mintázó maszk (HORVÁTH 2002) jelzi a hitvilág és ceremóniák sokrétűségét.

Az idoloikat többen, sok szempontból vizsgálták már, így a teljes áttekintést most mellőzve, néhány új szempontot szeretnék felvetni.

A badeni szobrocskák többségének jellemzője: két egymáshoz illesztett, lekerekített csúcsú, lapos háromszög formázza a testet. A két lapos háromszögből kialakított testen kis bütykök és bekarcolt dísz jelzi a női nemi jegyeket, esetenként a ruházat redőit, mintázatát. Több idolnál domború hátsórészt is megformált a készítő. Ez a típus az ún. lapos, cserélhető fejű (fej nélküli) idol a badeni kultúrához asszociált „standard” ábrázolásmód. Az idoloik feje hiányzik, feltételezhetően szerves anyagból készítették el a kívánt fejet és pálcikára húzva dugták bele a szobrocskákra kialakított, függőleges vájatba, s a ceremónia során esetleg másfajta fejre cserélték. A kialakított vájak száma változó, van egy-, két- és olykor három lyuk is. Elképzelhető, hogy túl nehéz fejet készítettek az idol testéhez képest, és statikai okokból kellett ennek megtartásához két- vagy három lyuk, valószínűbb azonban, hogy a több lyuk több fej számára készült, ahogyan ezt a Jordánia neolitikumából ismert, 84, 88 cm magasságú, ugyancsak nagyméretű idoloiknál (7. kép 1–2) megfigyelhetjük (EGAN–BIKAI 1998, Fig. 10–11).³ A fejet a szertartás során a rítus előírásainak megfelelően cserélgethették. Sajnos, nem tudjuk, hogy a két vagy három fejet egyszerre tették-e az idol testére, avagy a szertartás során előadott történet forgatókönyve szerint egymás után helyezték fel a fejeket.

Az ún. cserélhető fejű idoloikon kívül más típusúak is vannak a badeni kultúrában, amelyek – a korábbi feltételezések szerint – részben időbeli különbségeket, részben területi eltéréseket, azaz eltérő hagyományú közösségeket jeleznek (BONDÁR 1999, 44–47). Az idoloik különbözőségének lehet másfajta magyarázata is, amelyre nemrégiben találtam bizonyítékokat.

Balatonszemes-szemesi berek lelőhelyen (Honti Szilvia, Németh Péter Gergely ásatása 1999–2000) kilenc idol töredéke került elő, közülük néhány eltér a „standard” megjelenítéstől.⁴ Két gödörben (502. és 709. obj.) két-két különböző típusú szobrocska volt. Az 502. objektumban az egyik idol négyszögletes felsőrészű, redőzött leplet viselő (8. kép 1), a másik a jellegzetes, fordított háromszöggel jelzett alsótestű, gazdagon díszített ruházatú maradvány (8. kép 2). A 709. gödör cserélhető fejű torzója ruhátlan nőt (8. kép 4), a szögletesedő testű ugyancsak ruhátlan plasztika nőt és férfit ábrázol egyszerre (8. kép 6). A 453. objektumból is szögletes felsőtestű idoltöredék

került napvilágra, amelynek mellkasán keresztben átvetett szalagot látunk bekarcolt vonallal jelezve (8. kép 3). A 623. gödör egy kétféjű, meztelen felsőtestű női torzót őrzött meg számunkra (8. kép 5).

A badeni kultúra embert ábrázoló szobrocskáinak különbözőségét általában kronológiai eltéréssel magyarázza a kutatás. Balatonszemesen a leletanyag elsődleges áttekintésekor azt tapasztaltam, hogy az idoloikat tartalmazó gödrök között nem mutatható ki jelentős kronológiai különbség. Arra kell tehát gondolnunk, hogy ha a nagyjából egyidőben létesült telep-objektumokból különböző típusú idoloik kerülnek elő – ráadásul egy gödörből kétféle idol is – akkor a szobrocskák megformálásában megnyilvánuló eltéréseknek nem időbeli, hanem tartalmi-eszmei okai voltak, más-más ideát, történetet kellett illusztrálniuk. A balatonszemesi idoloik között olyan darab is van, amelyik egyszerre ábrázol nőt és férfit (8. kép 6). Mindezekből arra a következtetésre jutottam, hogy a lelőhelyen vélhetően a felnőtt létbe átvezető beavatási szertartás kellékeit találtuk meg. A szobrocskák különböző mérete és az a tény, hogy fiatal, a nemiséget még rejtő, a termékeny életkortól még messze lévő gyerekeket sematizálnak, arra engednek következtetni, hogy a Balatonszemesen feltárt idoloik egyazon folyamat (nővé vagy férfivé avatás) különböző fázisainak rítusához kellettek. A nagy méretű, kétféjű idol (8. kép 5) talán az immár beavatott, a nemekre jellemző titkok birtokába jutott két különböző szexust, a nőt és a férfit mutathatta be a szertartás végére, vagy a gyermekkorból a felnőtté érett egyén változását jelentette meg.

A feltevés helytállóságát – azaz a különböző típusú idoloik nem időbeli eltérést jeleznek, hanem épp ellenkezőleg, egykorúságot bizonyítanak, egyazon szertartás dramaturgiai kellékei voltak – megvizsgáltam olyan lelőhelyeken is, ahol a balatonszemesihez hasonlóan szintén több idol került elő (Bešenov 3, Bina 6, Branč 3, Lelicieni 3, Šarovce 9, Tőköl 12, Vinča 6, Vučedol 3 idolmaradvány). E lelőhelyek közül a Brančon, Šarovcen és Tökölön napvilágot látott torzónál lehetett a balatonszemesi kettősséghez hasonló előfordulást megfigyelni.

A szlovákiai Brančon három idol került elő, közülük az egyik szögletes felsőtestű, ruhátlanul ábrázolt darab, amelyen három lyuk van a cserélhető fej számára (KALICZ 2002, Abb. 17. 2).⁵ Két másik idol háromszög felsőtestű „standard”, az egyik ruhátlan, a másik a mellénél redőzött ruhát(?), leplet(?) viselő nőt mintáz (KALICZ 2002, Abb. 16. 4 és Abb. 17. 4).⁶

A szlovákiai Šarovcén egyazon települési objektumból kilenc idoltöredék került elő, közülük kettő ábrázolt nőt különböző módon, a többi töredékből nem lehet egyértelműen következtetni a nemre. Valamennyi töredék ruhát viselő embert ábrázol. Ugyancsak nem

dönthető el a maradványokból, hogy egy vagy többfejű idolk darabjai voltak-e. Az egyik šarovcei idolk (KALICZ 2000, Abb. 17. 1) nagyon hasonlít a balatonszemesi „hermafroditára”. Az idolk alsó része letörött, így nem dönthető el, hogy itt is a női és férfi jegyek együttes ábrázolása volt-e a cél. Šarovcén is megtaláljuk a szögletes felsőrésű idolk mellett a fordított háromszög testű szobrocskákat is (KALICZ 2002, Abb. 17. 3, 7, 8).

Tökölön az 1–2. gödörből tizenkét idolk tizenhárom töredéke került elő. A szobrocskák közül nyolc egyértelműen fiatal nőt mintáz (KALICZ 2002, Abb. 8. 1–4, Abb. 9. 2–3, 5–6). Ruhátlan és redőzött leplet viselő ábrázolások egyaránt előfordulnak. Az egyik idolkra kettős fésűszerű tárgyat is karcoltak (KALICZ 2002, Abb. 11. 2), amely Kalicz N. szerint a mezopotámiai piktogramokra emlékeztet (KALICZ 2002, 26). A Tökölön talált idolknál is azt tapasztaljuk, hogy egyazon objektumban különböző típusú darabok is voltak. Előfordulnak egyfejű (KALICZ 2002, Abb. 10. 1, 2, 4; Abb. 11. 1, 2, 3) és kétfejű (KALICZ 2002, Abb. 11. 4–5) torzók. A Tökölön előkerült idolknál is megtaláljuk a fordított háromszöggel ábrázolt felsőrészt és az ettől eltérő, majdnem négyszögletes formát (KALICZ 2002, Abb. 9. 1–2). Az egyik idolk rajzi rekonstrukciója (KALICZ 2002, Abb. 9. 6) a „standard” formát vette alapul, ám a töredék a szögletes felsőtestű idolkategóriába is tartozhatott. A Tökölön előkerült lábtöredékekből nem dönthető el, hogy női vagy férfi ábrázolások részei voltak-e, s azt sem tudjuk, hogy milyen volt a testük.

Úgy tűnik tehát, hogy a Balatonszemesen megfigyelt „idolkonstelláció” nem egyedi, nem véletlen előfordulás, hanem több helyen is kimutatható, ismétlődő jelenség, amely feltétlenül arra utal, hogy a beavatási (?) rítushoz legalább kétfajta szobor kellett. Az ünnepélyes esemény után a kultikus tartalmat immáron elveszített idolkat a rituálé szerint összetörték, s a település különböző gödreibe dobták. Ha tehát ugyanabban a gödörben két eltérő típusú ábrázolást találunk, az az egykorúság bizonyítéka, s a nem azonos ábrázolásmód mögött az eszmei mondandó kifejezéséhez szükséges különböző eszközöket kell látnunk. A badeni kultúra idolkjainak a beavatási (?) vagy más ünnepi szertartáshoz kötődését erősíti az a tény is, hogy temetőikben nem kerültek elő ilyen szobrocskák, tehát nem a temetési ceremóniánál játszottak szerepet. Nagyon ritkán találkozhatunk csak ép, vagy majdnem ép darabokkal, ezekről feltételezhető, hogy még nem használták semmilyen szertartáson. E szobrocskák ismeretében a hitvilág néhány mozaikját ragadhatjuk meg, az egykori ceremóniák, vallásos elképzelések eszmei háttére, pontos rituáléja – minden következtetés ellenére – sajnos, mindörökké rejtve

marad számunkra. A szerencsés lelőkörmények, aprólékos ásatási megfigyelések és a tárgyak előkerülésének egyéb összefüggései azonban a kultuszélet egy-egy mozzanatát – ha nagyon feltételezen is – felfedhetik előttünk, ahogyan ezt a Balatonszemesen talált idolk is teszik. Elsőként talán itt sikerült megragadni egy ceremónia eseménysorának több részből álló kellékárát.

A badeni kultúra hazai emléanyagából, a több mint 1600 lelőhelyről az utóbbi években öröndetesen gyarapodott az idolk száma. Banner J. monográfiájában hat töredéket közölt (BANNER 1956, 169–170, Taf. LVIII. 12, Taf. LXVIII. 1–2, Taf. LXIX. 15–16, Taf. LXXVIII. 19) és kettőt említett párhuzamként (Bogojevo, Vučedol). Napjainkban az egész elterjedési területről közel 130 ún. lapos, cserélhető fejű torzót ismerünk, amely típust a badeni kultúra „standard” idolkábrázolásának tekinti a kutatás.

Az idolk földrajzi előfordulását (9. kép) vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ismert szobrocskák néhány régióban nagyobb számban fordulnak elő, míg másutt csak egy-egy töredék került felszínre.

Pest megyében Tökölön látott napvilágot tizenkét cserélhető fejű darabból tizenhárom töredék (KALICZ 2002, Abb. 8–11). A fővárosból két idolk ismert, Budapest-Káposztásmegyer (ENDRŐDI 1988) és Budapest-Corvin tér (KALICZ 2002, 18, ENDRŐDI 2003, ENDRŐDI–HORVÁTH 2005, 150) a lelőhelyük.

Komárom-Esztergom megyéből négy szobrocska töredékét publikálták: Esztergomból kettőt (MRT 5. Taf. 7. 4, 7) és Pilismarót-Szobi révéről ugyancsak kettőt (BONDÁR 1999, 2. kép 3–4). Győr-Moson-Sopron megyéből tizenöt idoltöredéket említ Kalicz N., amelyek Figler A. ásatásán kerültek elő (KALICZ 2002, 18). A Duna szlovákiai oldalán is több idolk látott napvilágot (Bajč, Beladice, Bešenov, Bina, Branč, Boháta, Červený Hrádk, Dolná Stredá, Dolný Pial, Kamenin, Krásno, Levice, Leľa, Nemčiny, Šarovce).

Somogy megyéből tizenhat idolk ismert jelenleg: Balatonszemesről kilenc idoltöredék (BONDÁR 2002a), Fonyódról (GALLINA-SOMOGYI 2003, 146. lh.) és Főnyedről (Marton T. szíves szóbeli közlése) egy-egy, Szőládról két (BONDÁR 2002b, 2. kép 1–2), Zamárdiból három (KALICZ 1981, Abb. 7. 1; Abb. 7. 3; BONDÁR 2002b, 1. kép 2) torzó ismert.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről (Onga, Ózd) és a vele szomszédos szlovákiai részből (Včelince) összesen hat idolk ismerünk.

Ez a területi eloszlás is mutatja, hogy ezek a régiók valamilyen oknál fogva különlegesen fontosak voltak a badeni kultúra életében. Pest megyéből ismerjük a klasszikus badeni kultúra mindezidáig két legnagyobb sírszámú temetőjét (Alsónémedi, Budakalász), több

kocsimodellt (Budakalász, Szigetszentmárton) és egy különleges leletet, egy szarvasmarha formájú edényt (Vác). Komárom-Esztergom megyében került elő a bolerázi időszak máig egyedülálló temetője (Pilismarót-Basaharc) és a badeni kultúra több nagy telepe (Pilismarót-Szobi rév, Esztergom-Szentkirály-Duna-dűlő) idollokkal, edénydepóval. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (Center, Szentsimon) és a vele szomszédos szlovákiai területeken (Včelince, Gemer) kerültek elő a halottkultusz egyedülálló emlékei, az ember alakú urnák. Somogy megyéből tömeges temetkezéseket (Balatonboglár, Balatonőszöd), kocsimodelleket (Balatonboglár, Balatonberény), a híres diademos sírt (Vörs) és az egyelőre unikumnak számító emberi maszkot (Balatonőszöd) említhetjük a különlegességek között. Az antropomorf ábrázolások sajátos köre, a termékenység ritussal összefüggésbe hozható kebles edények is a jelzett régiókban gyakoriak (BONDÁR 2002, 8. kép). Mindez arra utal, hogy ezek a területek a kultuszéletben is fontos szerepet játszottak, amelynek okát, területi elrendeződésének kialakulását sajnos, nem ismerjük. A különleges leletek területi megoszlása utalhat arra, hogy a különböző területeken élő közösség között gazdasági, társadalmi, hatalmi különbségek voltak, amelyek bizonyos régiókban koncentráálódtak.

A badeni kultúra idolkainak általánosan elfogadott keletkezése szerint előfordulásuk a kultúra korai (bolerázi) és az azt követő kora-klasszikus időszakra korlátozódik. A jellegzetes fejnélküli (cserélhető fejű), lapos idolkok valóban csak a bolerázi és korai badeni kultúrára jellemzőek, hiteles körülmények között előkerült, későbbi időszakra keltezhető ilyen típusú idolt mindmáig nem ismerünk. Egy korábbi tanulmányomban sikerült bemutatnom, hogy ez a keletkezés ma már sokkal árnyaltabb: vannak a bolerázinál korábbi, protobolerázi idolkok és ismerünk késő badeni szobortörödréseket is (BONDÁR 1999, 46–47).

A badeni kultúra emberábrázolásainak keletkezése sokáig kétpólusú volt: az idolkokat és a kebles edényeket a badeni kultúra első felére (bolerázi csoport és korai klasszikus badeni kultúra) míg az ember alakú urnákat – Kalicz N. nyomán (KALICZ 1963) – a badeni kultúra kései szakaszára keltezték a kutatók. A kebles edényekkel foglalkozó munkámban (BONDÁR 2002) azt próbáltam bizonyítani, hogy ez a keletkezés ma már nem állja meg helyét, hiszen az idolkok a badeni kultúra teljes időszaka alatt léteztek, s a kebles edények is végigkísérik a kultúra életét. A korábban csak a kései időszakra jellemző, nagyon szűk területre korlátozódott ember alakú urnák viszont a badeni kultúra életének korábbi időszakában is megtalálhatók (BONDÁR 2002, 86–87). Az idolkok, kebles edények és embert formázó urnák térben és időben

való előfordulása hosszú skálán mozog, keletkezésük ma már sokkal árnyaltabb, mint a Trója II. réteggel kimutatott rokonság idején volt.

Kostolaci kultúra

A badeni kultúra életének vége felé – ma még nem kellően ismert okok miatt – általában, különböző kései csoportjai jönnek létre, illetve újonnan érkező kultúrákkal él közös telepeken. Egy ilyen „szimbiózis” a kostolaci kultúrával való élete is. A szerbiai törzsterületű kostolaci kultúra magyarországi megjelenését sokáig a badeni kultúra egyik kései csoportjának tekintette a kutatás. A nyolcvanas évek elején bizonyítottá vált, hogy a kostolaci megtelepedés hazánkban önálló kultúra, nem a badeni része (KOREK 1984, BONDÁR 1984, ECSEDY 1984). Az elmúlt két évtized nagy felületű ásatásain előkerült kostolaci lelőhelyek – Balatonboglár (BONDÁR 1996, SIKLÓSI 2004) és Ordacschi (BONDÁR 1998a) – sem változtatták meg jelentősen az 1984-ben felvázolt kutatási képet. A jelen tanulmányhoz sem szolgáltatott adatot, mert bizonyosan kostolaci idolt eddig nem került elő.

Egyetlen bizonytalan korú (kostolaci vagy vučedoli) ép szobrocskát publikáltak mindeddig Slavča lelőhelyről (SKELAC 1997, T. 3. 24), ahol a Sopot, a Kostolac és Vučedol kultúra telepmaradványa került elő.

A kis méretű idolt hosszúkás, lapos tömb alakú, feje a testéből felnyúló, lekerekített nyúlvány. Keze nincs, lábait a lábujjak jelzik. Nőt ábrázol, két bűtyökkel jelzett keblei és hátoldalán a két nagyobb domborulat ezt egyértelművé teszi (8. kép 7). Korát az ásató nem tudta egyértelműen meghatározni (SKELAC 1997, 224).

Az idolt – a lelőhelyen előkerült korszakok közül – a kostolaci kultúrába keltezném tipológiai alapon: a lengyeli és Balaton-Lasinja kultúra idolkaira nem hasonlít, s eltér a vučedoli kultúra szobrocskáitól is.

A vučedoli kultúrában az idolkoknak két típusa ismert (BONDÁR 1995a, 219). Az egyik a rézkori hagyományokat folytató, a másodlagos nemi jegyeket erőteljesen hangsúlyozó, a viseletet is gazdagon ábrázoló idolkok típusa. Ilyen darabokat ismerünk pl. Vinkovcíról (TEŽAK 1975, Abb. 1–4, DIMITRIJEVIĆ 1977–78. Taf. 14. 3, 9), Igről (KOROŠEC–KOROŠEC 1969. Taf. 2. 1) és Kisfentősi lelőhelyről (ROSKA 1939. 408. DUMITRESCU 1974. Fig. 402. 1).

A második típusba az elsőtől teljesen eltérő stílusú, egészen egyszerű megformálású női idolkok sorolhatók. Itt elsősorban a melleket jelzik, a fej és ruházat aprólékos kidolgozására már nem fordítanak gondot. Az egész test tömörszerű, a karokat kis nyúlványok

jelzik, a lábakat hosszú ruha takarja. Ilyen darabok kerültek elő a vučedoli kultúrából Vinkovcíról (DIMITRIJEVIĆ 1977-78. Taf. 14. 5) és Apatovac lelőhelyről (TEŽAK 1975, Abb. 5, DIMITRIJEVIĆ 1956. Taf. XII. 78). Ez utóbbi egy töredékes női idol, feje és teste deréktól lefelé hiányzik. Melleit ábrázolták, két karja egy-egy nyúlvány.

A Slavčan előkerült idol tömörszerűen megformált önálló plasztika, amely a badeni kultúra jellegzetes cserélhető fejű idoljaitól teljesen eltérő kifejezőmódot, eltérő tartalmat tükröz. Emlékeztet viszont a badeni kultúra kései időszakának idoljaira: Őzd-Kőaljatető (BANNER 1956, LXVIII. t. 1, BONDÁR 2000, Abb. 2. 3), Krásno (VLADÁR 1979, 41-42, BONDÁR 2000, Abb. 2. 5), Brno-Lišen (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1964, Abb. 32. 2, BONDÁR 2000, Abb. 2. 6), amelynek alapján ugyancsak valószínűbb a kostolaci kultúrához való tartozása.

Értékelés

Közel kétezer év hitvilágának nagyon kevés ránkmaradt idolját elemezve láttuk, hogy az idoloikon jól nyomomonkövethetők a kultúraváltások, ugyanakkor bizonyos állandóság is megfigyelhető évszázadokon keresztül.

A késő neolitikumban a **lengyeli kultúra korai időszakának** bálványai hosszú felső testű, szorosan összezárt lábú, erőteljes hátsórésszel megformált, szinte kizárólag nőket ábrázoló, főként álló idoloik, amelyeken hangsúlyosan jelennek meg a termékenység kapcsolatahoz hozható jegyek. A Magna Mater tisztelet kultuszkellékének tartott plasztikák erőteljes testalkatúak, zsírfarúak (steatopyg) (RUTTKAY 1983-1984. Taf. 8-9, PAVÚK 1970, 128, KALICZ-KÁROLYI 1979. Taf. 127, REGENYE 1994. 2. kép, KALICZ 1998, Abb. 32, Abb. 34, Abb. 37, Abb. 39-40, KÁROLYI 2004, 84. kép). Előfordult, hogy terhes nőt is megörökítettek (PAVÚK 1994. Abb. 6). Az idoloikon bekarcolt motívumokkal vagy gyakorta festéssel jelezték az egész testet takaró, V alakú nyakkivágású ruhát, vagy a kötényszerű öltözködést (SKUTIL 1940. Taf. 44. 2, KALICZ 1983-1984. Taf. 5. 2a-b, 4, FARKAS 1986. Abb. 2. 6, Abb. 3. 5, 9, NEUGEBAUERR-MARESCH 1986. Abb. 1. 4, VÁVRA 1986. Abb. 1, SZATHMÁRI 1993. 3. kép 1, P. BARNA 2004, 2-13. kép). Ugyancsak bekarcolt vonalkötegekkel ábrázolták a viselethez tartozó övet is. A késő neolitikum idején élő lengyeli kultúra női hajviselete nagy gonddal elkészített fonott haj vagy konty lehetett (P. BARNA 2004).

A korai rézkorban továbbélő **késő lengyeli kultúra** kultikus céllal készített, kevés leletanyagából ép, vagy majdnem hiánytalan szobrocskát még nem ismerünk,

az előkerült testrész töredékekből csak sejteni lehet a teljes megjelenítést, a ruházatra vagy frizurára az eddig ismert példányokból nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni. Jellemzőnek tűnik a karcolt dísz és festés hiánya, ugyanakkor a bűtykök valamilyen oknál fogva fontos szerepet játszottak az ülő- és álló helyzetű agyagisteneken. A szinte valóságghű idoloik lába teljesen eltér a korai lengyeli idoloik csonkszerű lábától, anatómiailag jól felismerhetően ábrázolják a térdet, a combot és a lábfejet, olykor lábujjakkal. Helyes testarányok jellemezhetik a nagyobb, egész testet is megörökítő idoloikat, ahogyan ezt a puttonyos idoltöredéknél érzékelhetjük (1. kép 3). A késő lengyeli idoloiknál a bokák és a térd jelzésére szolgáló bűtykök és ezek átfúrtsága arra enged következtetni, hogy a pici lyukon átfűztek valamit, esetleg felfüggesztve használták a szobrocskákat a ceremónia során, ami azt jelzi, hogy változhatott a rítusban betöltött szerepük.

Bár nagyon kevés idolt ismerünk még a késő lengyeli időszakból, éppen az az érdekes, hogy ezek közül legalább kettő férfit ábrázolt, statisztikai gyakoriságuk tehát figyelemre méltó, arra utal, hogy megnőtt a férfiak jelentősége a hitvilágban s talán a korabeli társadalomban is. Férfinek tartjuk a puttonyt viselő torzót (1. kép 3), s valószínű, hogy a hosszú orrú, nagy szemekkel ábrázolt megnyúlt fej is (1. kép 7) valószínűleg férfi lehetett.

A felsorolt adatokból is látszik, hogy a késő lengyeli kultúra emberábrázolásai változtak annak ellenére, hogy a korai lengyeli és a kései időszak között az anyagi kultúrában nincs éles törés. Az idoloik kidolgozásában és díszítettségében megfigyelt eltérések érzékeltetik, hogy változott a rituálé és minden bizonnyal az öltözködésmód és hajviselet is. Arra is utalnak, hogy hangsúlyeltolódás állt be a női és férfi dominanciában, amely összefügghet a vagyonosodás folyamatával, a társadalmi hierarchia markánsabbá válásával.

A **Balaton-Lásinja kultúra** Lásinja törzsterületéről ismert szobrocskák rendkívül elnagyoltak, ugyanakkor bájosak. Sajátos kettősség figyelhető meg: hasáb és henger alakú testtel, szögletes vagy kerek fejjel megformált torzók egyazon lelőhelyen is előfordulnak (Ašikovci, Novoselci).

A lapos, szögletes fejen éppen csak jelzik a szemet egy-egy vonalkával (2. kép 1-3, 12). Ugyanígy ábrázolják az arcot a hosszúkás, nyúlványszerű fejeknél is (2. kép 8-9). A lapos, szögletes fejű, egy nézetre készült idoloik (2. kép 9) leginkább a neolitikus vonaldiszes kör emberarcú edényeire emlékeztetnek. A lelógó kézzel ábrázolt szobrocskáiban (2. kép 9, 11) egy pantomim előadás megmemevedett mozdulatsorát láthatjuk, merev, gépies mozgásra utalnak, s kivétel

nélkül férfiakat ábrázolnak. A stájerországi fejtőredéről (3. kép 2) nem dönthető el, hogy férfi vagy női idol része volt-e. A nők megformálásánál elsősorban a kebleket jelezték pici bütykökkel (2. kép 1–2, 4–7, 13), az alsó test ábrázolását egyetlen szobrocskán láthatjuk (2. kép 4), amely a késői Vinča hagyományokat idézi. A ruházatra, hajviseletre, ékszerekre semmi nem utal ezeken az idolocon.

A leegyszerűsített megformálás, a hangsúlyos testrészek ábrázolásának kerülése, az éppen csak jelzett arc visszafogottságra, misztikumra utal. A férfi ábrázolások nagyobb száma a férfiak elismert helyzetét tükrözi vissza a hitvilágban. A korszak erőteljes, nehéz rézfegyverei háborús idoszakra utalnak, amelyben nyilvánvaló, hogy a férfi harcosok komoly szerepet játszottak a közösségek mindennapjaiban, s a szertartásokon is új értelmezést nyert erejük.

Elképzelhetőnek tartom, hogy a középső rézkor első felének „bálványszegénysége” azt jelzi, hogy a kultuszéletben az emberábrázolás nem volt fontos vagy kifejezetten tiltott volt. Talán ezért ilyen elnagyoltak, rejtőzködők az emberábrázolások. A kutatók egy része – amint már utaltunk erre – genetikai kapcsolatot tételez fel a késő lengyeli és Balaton-Lasinja kultúra között az edényformák alapján, míg mások délről beszivárgó kisebb népcsoportok emlékegyet látják benne. Jelen cikknek nem célja kérdés vizsgálata vagy eldöntése. Csak arra a jól látható tényre hívnám fel a figyelmet, hogy a kultikus tárgyak körébe tartozó idolo teljesen eltérnek a korábbi idoszak hasonló szobrocskáinak megformálásától, azaz új elemet képviselnek az anyagi kultúrában. Természetesen ez az egy momentum nem döntheti el, hogy átfejlődés vagy bevándorlás eredménye a Balaton-Lasinja kultúra dunántúli megjelenése, azt azonban jelzi, hogy az idolo nem a helyi előképek derivátumai.

A **Furchenstich kultúra** körébe sorolható bálványoknál még szembeötlőbb a változás: a téma ugyanaz, de az ábrázolásmód, a díszítés, a korábbiakhoz képest szinte művészi kivitelezés jól elhatárolja a Furchenstich kultúra idoloit minden megelőző korszaktól. Valamennyi ismert torzó nőt ábrázol. Nem primitív stílusú, agyaghurkákból gyúrt emberkéket formáznak, hanem jó testarányokkal megformált, hosszú, dúsan redőző, mintás ruhát viselő, karcsú derekú, normális hátsórésű nőket ábrázolnak. A csonkszerű lábak és a kidomborodó hátsórész nem a Lasinja idoloakra, hanem a korábbi idoszak lengyeli szobrocskáira emlékeztet. Ugyanakkor „Graz-iella” feje (6. kép 4) éppen néhány Lasinja szobrocska nyúlványyszerű fejformáját idézi. Természetesen továbbra is fontos szerepe volt a mindennapokban a nőiség hangsúlyozásának, a szövött ruha azonban el-

rejtette a jellegzetes domborulatokat és a szeméremtestet. Mindez arra utalhat, hogy változott a „nőideál”, változott a női szerep a korabeli közösségek életében.

A Furchenstich idolo között férfiábrázolásra utaló momentumot nem találtunk, valószínű tehát, hogy a ceremóniák forgatókönyvében a nőknek jutott fontosabb szerep, a korszán ábrázolt sisak, mint emberábrázolás olyan allegorikus megfogalmazás, amely arra enged következtetni, hogy a harcosokat misztikum kísérte, s rendkívül fontos küldetésük volt egy-egy közösség életében.

A **badeni kultúra** szobrocskái többségükben ugyancsak nőket testesítenek meg, de megtalálhatók a férfi torzók és a hermafroditaábrázolás is. A két lapos háromszögből kialakított testen a pici bütykök és a bekarcolt háromszögdísz jelzi a női nemi jegyeket. Ugyancsak bekarcolt vonalakkal jelezték a ruházat redőit, mintázatait, a vállon átvett leplet vagy a csipőre tekert övet, ruhadarabot. Több idolnál domború hátsórészt is megformált a készítő. Az idolo feje csaknem mindig hiányzik, feltételezhetően szerves anyagból készítették el a kívánt fejet, és pálcikára húzva dugták bele a szobrocskákon kialakított, függőleges vajatba. A vajatok száma alapján lehettek egy-, két- és olykor háromfejű idolo is. A badeni kultúra idolojai eltérnek a középső rézkor végének ismert emberábrázolásaitól. A „standard” (lapos testű, cserélhető fejű) idolo a neolitikum végére jellemző, késő Vinča-idoszak idoloira hasonlítanak, míg a hasáb formájú vagy hengeres testű szobrocskák más gyökerekhez kötődő ősokeket jeleznek. Megfigyelhetjük, hogy a neolitikum után a badeni kultúrában található meg újra az antropomorf ábrázolások teljes skálája: idolo, ember alakú urnák, kebles edények, emberi arcot formázó maszk formájában. Ez a kiteljesedés valószínűleg a „badenizálódás” folyamatával magyarázható, a nagy területen létrejött egységes kultúra (és társadalom?) magába olvasztotta a kisebb területeken élő, eltérő szokású közösségeket, ezért az elterjedési területen még elő-előbukkannak a régi bálványok és fokozatosan terjednek az új szokások, hagyományok, a más gyökerekből táplálkozó halottkultusz és vallási képzetek, ceremóniakellékek. A badeni kultúra utáni idoszakban ismét egy-egy kisebb terület egymástól eltérő anyagi kultúrájával találkozunk, amelyben a felszínre került emberábrázolások száma is kevesebb és véletlenszerűbb.

Az egyetlen, feltétesen **kostolacina**kn tartott idolo gyökeresen eltér a badeni kultúra cserélhető fejű bálványaitól, emlékeztet viszont a Balaton-Lasinja kultúra hegyesedő fejnyúlványú, tömbszerű megformálású, díszítetlen, primitív plasztikáira és a vučedoli kultúra tömbszerű, hosszú ruhát viselő szobrocskáira és néhány késő badeni idolra.

Összegezve az áttekintés tanulságait: az idoloikat elemezve azt tapasztaljuk, hogy az őskor különböző korszakaiban egyfajta kettősség figyelhető meg: az agyagdarabkákból megformált, primitív alkotások és a gondosan kidolgozott, ruhát, hajvisetletet, ékszert is jelölő díszített, sokszor művészi megformálású szobrocskák (pl. Graz-iella) nem feltétlenül váltják egymást korszakonként, hanem, mint láttuk, ugyanabban a kultúrkörben előfordulhat mindkét megformálás (Balaton-Lasinja kultúra, badeni kultúra, vučedoli kultúra). Az őskori művészettel foglalkozó munkákban számtalanszor olvashatjuk azt a sztereotípiát, hogy az őskor embere a Magna Mater kultusz miatt csak nőket ábrázolt, méghozzá eléggé erőteljes, a termékenységet kifejező domborulatokkal. Bármiilyen kevés is az összeletanyaghoz viszonyítva a kultikus emlékek száma, azt azért láttuk a fentiekből, hogy ez a megállapítás kissé alaposabb vizsgálódás után nem állja meg a helyét, a rézkorban nem tűntek el a férfיאbrázolások (késő lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra, badeni kultúra), csak kevesebb került napvilágra belőlük, mint a női idoloiból. Természetesen ennek az a legvalószínűbb matematikai magyarázata, hogy több női és kevesebb férfi figurát

készítettek az egyes szertartásokhoz, ünnepi ceremóniákhoz, amelynek okai nyilvánvalóan a hitvilágban rejlenek. Az antropomorf ábrázolásokat vizsgálva, azt is látjuk, hogy az embert formázó edények (lengyeli kultúra, Furchenstich kultúra, badeni kultúra) léteznek a rézkorban is és talán az őskor teljes időszakában, még akkor is, ha egyelőre nem minden kultúrából ismerünk ilyen emlékeket. Hasonló a helyzet az állatábrázolásokkal is, de ennek elemzése már messzire vezetne, s nem tárgya a jelen tanulmánynak. A fenti áttekintésből talán jól látható, hogy az idoloikon is jól nyomon követhetők a kultúraváltások. Teljesen markáns a különbség, pl. a Balaton-Lasinja és Furchenstich vagy a Furchenstich és badeni kultúra között. Ugyanakkor a késő lengyeli és a Balaton-Lasinja kultúra idolojainál ez nem annyira szembetűnő. Az egymást követő korszakokban az idoloikon megfigyelhető kettősség (hengeres testű, rejtőzködő, primitív kivitelű és jó testarányokkal megformált, díszített emberábrázolások) alapján el kellene gondolkodnunk azon, hogy a leletanyag (elsősorban az edények) különbözősége vajon mindig új kultúrát/csoportot/fázist jelez-e vagy épp ellenkezőleg, visszatérést is jelenthet a korábbi hagyományokhoz.

Jegyzetek:

- ¹ ZGM. 91.1.7.
- ² Ezúton is köszönöm E. Ruttkaynak, hogy erre a kevésbé idézett kötetre, továbbá a korábban a Lasinja kultúrához sorolt kiringradi idolo (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. II. 2–4, TEŽAK-GREGL 1983–1984, Taf. 8. 4–6) késő bronzkori keltezésére (RUTTKAY 1997, 182) felhívta a figyelmemet.
- ³ A jordániai autópálya építésén előkerült nagyméretű idolo a washingtoni Smithsonian Institution Sackler Galleryben voltak kiállítva 1996–1997-ben. A kétféle idolo készítése folyamatának bemutatását (7. kép 3a–c) a Smithsonian Intézet honlapján találtam meg (www.asia.si.edu/jordan/html).
- ⁴ Ezúton is köszönöm Honti Szilviának és Németh Péternek a badeni leletanyag közlési jogának átengedését.
- ⁵ Az említett idolo valamennyi, az idoloikkal foglalkozó áttekintésben (NOVOTNÝ 1981, KALICZ 1981, BONDÁR 1999, KALICZ 2002) szerepelnek, ezek felsorolását azonban minden egyes darabnál szükségtelennek tartom, ezért a legutolsó összefoglalásra (KALICZ 2002) hivatkozom).
- ⁶ Itt jegyezzük meg, hogy Kalicz N. az egyik branči idolt (NOVOTNÝ 1958, Taf. 52. 3) Levice lelőhellyel közli (KALICZ 2002, 20).

Fotó: Kádas Tibor, MTA Régészeti Intézete
 Táblaszerkesztés, számítógépes grafika: Réti Zsolt, MTA Régészeti Intézete
 A térképet készítette: Peterdi Csaba (MTA Régészeti Intézete)

Irodalom:

- BANNER 1940
Banner J.: Idol-töredék Szombathely határából. *DuSz* 7 (1940) 96–98.
- BANNER 1956
Banner, J.: Die Péceli Kultur. Budapest 1956. (ArchHung 35)
- BÁNFFY 1994
Bánffy, E.: Kupferzeitliche Probleme in West-Ungarn. In: *Der Rössener Horizont in Mitteleuropa*. (Hrg. Hans-Jürgen Beier) Wilkau-Hasslau 1994, 73–84.
- BÁNFFY 1995
Bánffy, E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező. *Antaeus* 22 (1995) 71–102.
- BÁNFFY 1995a
Bánffy, E.: Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. Budapest 1995, 11–28. (IPH 7)
- BÁNFFY 1996
Bánffy E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában. *Zalai Múz* 6 (1996) 97–147.
- P. BARNA 2001
P. Barna J.: Középső rézkori és késő bronzkori településrészek Tornyiszentmiklósról. — Middle Copper Age and Late Bronze Age settlement fragments from Tornyiszentmiklós. *RKM* 2001, 47–61.
- P. BARNA 2003
P. Barna J.: Zalaegerszeg, Andrásida, Gébárti-tó. *RKM* 2003, 294–295.
- P. BARNA 2004
P. Barna J.: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján — Some data to the Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel Culture. *Zalai Múz* 13 (2004) 29–53.
- BÓNA 1960
Bóna I.: A becsvölgyi női idol. A Göcsej Múzeum jubileumi emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960, 83–95.
- BONDÁR 1984
Bondár, M.: Neuere Funde der Kostolac und Spätbadener Kultur in Ungarn. *Acta ArchHung* 36 (1984) 59–84.
- BONDÁR 1985
Bondár M.: Rézkori idol Nagytarcsáról. — Kupferzeitliches Idol von Nagytarcsa. *ArchÉrt* 112 (1985) 206–209.
- BONDÁR 1995
Bondár, M.: The Settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. *Antaeus* 22 (1995) 51–70.
- BONDÁR 1995a
Bondár, M.: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Hungary. *Antaeus* 22 (1995) 197–268.
- BONDÁR 1996
Bondár M.: Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.) — Late Copper Age Graves at Balatonboglár (Finds of the Kostolac Culture in Somogy County, Hungary I.) *SMK* 12 (1996) 3–16.
- BONDÁR 1998
Bondár, M.: Ein kupferzeitlicher Krug aus Bátaszék. *CommArchHung* 1998, 21–31.
- BONDÁR 1998a
Bondár M.: Késő rézkori település maradványai Ordacsehi-major lelőhelyen. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében II.) — Late Copper Age settlement at the site at Ordacsehi-Major. *SMK* 13 (1998) 3–39.
- BONDÁR 1999
Bondár M.: A badeni kultúra újabb és elfelejtett idolkai. — The latest and the „forgotten” idols of the Baden Culture. *WMMÉ* 21 (1999) 39–59.
- BONDÁR 2000
Bondár, M.: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. *Acta ArchHung* 51 (1999–2000) [2000] 23–34.
- BONDÁR 2002
Bondár M.: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásának tárgyai emlékeiből. — Chapters from the objectual remains of the Late Copper Age human depiction in the Carpathian Basin. *WMMÉ* 24 (2002) 81–98.
- BONDÁR 2002a
Bondár M.: A badeni kultúra idolkai Balatonszemes-Szemesi berek lelőhelyéről. In: *Sztráda — Archeológia. Ősi korok emlékei a Balaton déli partján*. Kézirat 2002. (M7 kötet)
- BONDÁR 2002b
Bondár M.: A badeni kultúra emberábrázolásának újabb emlékei Somogy megyéből. — The newer remnants of Baden Culture human depiction from Somogy county. *SMK* 15 (2002) 41–48.
- DIMITRIJEVIĆ 1956
Dimitrijević, S.: Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture. — Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur) *OpArch* 1 (1956) 5–56.
- DIMITRIJEVIĆ 1976
Dimitrijević, S.: Idolo plastika u Lasinjskoj kulturi. *Godišnjak* 13 (1976) 59–83.
- DIMITRIJEVIĆ 1977–1978
Dimitrijević, S.: Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem zwischensstromlande Donau-Drau-Sawe. *VAMZ* 11 (1977–1978) 1–84.
- DUMITRESCU 1974
Dumitrescu, V.: Arta preistorică în România. — Prehistoric Art in Romania. București 1974.

- ECSEDY 1984
Ecsedy I.: Őskori leletek Dunaszekeső-Várhegyről. — Prehistoric finds from Dunaszekeső-Várhegy. JPMÉ 29 (1984) 89–125.
- EGAN-BIKAI 1998
Egan, V. – Bika, P. M.: Archaeology in Jordan. AJA 102 (1998) 571–606.
- ENDRÖDI 1988
Endrődi A.: Badeni idoltörödékek Káposztásmegyer-Farkaserdőről. — Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer-Farkaserdő. ArchÉrt 114 (1987–1988) 80–85.
- ENDRÖDI 2003
Endrődi, A.: Ein neues spätkupferzeitliches Idolbruchstück aus Budapest. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappe der Menschengeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 401–414.
- ENDRÖDI-HORVÁTH 2005
Endrődi A. – Horváth M. A.: Corvin tér. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2004. — Treasures under the city. Survey of archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. (szerk.: Zsidi P.) Budapest 2005, 150.
- FARKAS 1986
Farkas, Z.: Die älteste Besiedlung durch Träger der Lengyel-Kultur im Raum des Bratislavaer Tores. In: Int. Symp 1986, 61–66.
- GALLINA-SOMOGYI 2003
Gallina Zs. – Somogyi K.: Fonyód, Fehérbézsény. RKM 2003, 214–216.
- HORVÁTH 2002
Horváth T.: A unique antropomorphic representation of the Baden culture. Antacus 25 (2002) 423–426.
- HÖCKMANN 1991
Höckmann, O.: Zu einer Statuette des Epi-Lengyel aus Szombathely (Komitat Vas, Ungarn). MAGW 121 (1991) 185–187.
- Int. Symp. 1986
Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 1984. Nitra-Wien 1986. (Hrsg.: Chropovský, B.–Friesinger, H.)
- KALICZ 1963
Kalicz, N.: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest 1963. (StudArch 2)
- KALICZ 1969
Kalicz N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VMMK 8 (1969) 83–89.
- KALICZ 1969–1970
Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. JPMÉ 9–10 (1969–1970) 75–89.
- KALICZ 1973
Kalicz, N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. Symposium ... Baden 1973, 131–136. o.
- KALICZ 1980
Kalicz N.: Újabb adatok a rézkori hunyadihalmi csoport időrendjéhez. — Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Gruppe. SzMMÉ 1979–1980 (1980) 43–62.
- KALICZ 1981
Kalicz, N.: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. Symposium ... Xanthi 1981. Symposia Thracica 1981, Á, 232–256. o.
- KALICZ 1983–1984
Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn. MÖAG 33–34 (1983–1984) 271–293.
- KALICZ 1991
Kalicz, N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Die Kupferzeit als historische Epoche (Hrsg. Lichardus, J.) Bonn 1991, 347–387.
- KALICZ 1992
Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. StudPrehist 11–12 (1992) 313–333.
- KALICZ 1993
Kalicz, N.: Le Bassin du Danube moyen, la Plaine pannonienne. Vol. 1. In: Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale. E. R. A. U. L. (Ed. Otte, M.) Liège 1993, 285–342.
- KALICZ 1995
Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Budapest 1995, 37–49. (IPH 7)
- KALICZ 1998
Kalicz, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarn. Budapest 1998. (Archaeologia, Series Minor)
- KALICZ 2001
Kalicz, N.: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia-Neptun 18.–24. Oktober 1999. (Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S.) București 2001, 385–435.
- KALICZ 2002
Kalicz, N.: Eigenartige anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. BudRég 36 (2002) 11–53.
- KALICZ-KÁROLYI 1979
Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sét-Malomi dűlő. MitArchInst 8-9 (1978–1979) 215–217.
- KALICZ-RACZKY 1987
Kalicz N. – Raczky P.: Berettyóújfalu-Herpály. In: A Tisza-vidék késői neolitikuma. (szerk.: Tóth L. – Raczky P.) Szolnok 1987, 33–38.
- KALICZ-RACZKY 1987a
Kalicz, N. – Raczky, P.: Berettyóújfalu-Herpály. In: The Late Neolithic of the Tisza Region. (Ed. Tóth, L. – Raczky, P.) Budapest–Szolnok 1987, 205–125.
- KÁROLYI 1992
Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. Szombathely 1992.

KÁROLYI 2004

Károlyi M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Szombathely 2004.

KOREK 1984

Korek J.: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyen. A későrézkori település leletei. — Ausgrabungen auf dem Friedhof von Szigetcsép-Tangazdaság. Die Funde der spätbronzezeitlichen Siedlung. *CommArchHung* 1984, 5–29.

KOREK 1987

Korek J.: Szegvár-Tüzköves. A tiszai kultúra települése. In: A Tisza-vidék késői neolitikuma. (szerk.: Tálas L. – Raczky P.) Szolnok 1987, 17–22.

KOREK 1987a

Korek, J.: Szegvár-Tüzköves. A settlement of the Tisza culture. In: *The Late Neolithic of the Tisza Region*. (Ed. Tálas, L. – Raczky, P.) Budapest–Szolnok 1987, 47–60.

KOROŠEC–KOROŠEC 1969

Korošec, P. – Korošec, J.: Najdbe s koliscarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. — Fundgut der Pfahlbau Siedlungen bei Ig am Laibacher Moor. Ljubljana 1969.

B. KOVÁCS 1986

B. Kovács I.: A Rima-medence az újkőkorkorban és a rézkorban. Budapest 1986. Egyetemi doktori disszertáció.

B. KOVÁCS 1987

B. Kovács, I.: Hügelgräberfelder der Badener Kultur in Slanátal. (Vorläufige Bemerkungen zu Bestattungsritus und Chronologie). In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*. Internationale Symposium Donji Mihajlovac 1985. Beograd 1987, 99–105.

B. KOVÁCS 2002

B. Kovács I.: A méhi istentárs és népe. Pozsony 2002. (Gömör-Kishont az őskorban I)

MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986

Medunová–Benešová, A.: Křepice, Bez. Znojmo. Äneolithische Höhengsiedlung „Hradisko“. Katalog der Funde. Brno 1986.

MRT 5

Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5)

NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1982

Němejcová–Pavúková, V.: Neue Erkenntnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei. Atti del X. Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Verona 1982, 193–198.

NEUGEBAUER–MARESC 1986

Neugebauer–Maresch, C.: Ein Beitrag zur Erforschung der Älteren Stufe der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. In: *Int. Symp.* 1986, 195–205.

NEVIZÁNSKY 2002

Nevizánsky, G.: Antropomorfné a gynekomorfné nádoby badenskej kultúry z územia Karpatskej kotliny. — Anthropomorf und gynekomorphe Gefäße der Badener Kultur aus dem Gebiet des Karpatenbeckens. *SlovArch* 50 (2002) 79–98.

NOVOTNÝ 1958

Novotný, B.: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1958.

NOVOTNÝ 1981

Novotný, B.: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. *SlovArch* 29 (1981) 131–138.

PAVÚK 1970

Pavúk, J.: Lengyelská kultúra. In: *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. Bratislava 1970, 116–134.

PAVÚK 1994

Pavúk, J.: Santovka. Eine bedeutende Fundstelle der Lengyel-Kultur in der Slowakei. *AKorr* 24 (1994) 167–177.

PAVÚK 2001

Pavúk, J.: Hausgrundriss und Furchenstichkeramik der Gruppe Bajč-Retz aus Čataj in der Slowakei. In: *Cernavodá III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*. Symposium Mangalia-Neptun 18.–24. Oktober 1999. (Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S.) București 2001, 563–578.

PAVÚK 2003

Pavúk, J.: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In: *Morgenrot der Kulturen*. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 311–325.

PODBORSKÝ 1983

Podborský, V.: K metodice a modnestem studia plastiky lidu a moravska malovanu keramikou. — Zu Methodik und Möglichkeiten des Studiums der figuralen Plastik des Volkes mit mährischer bemalter Keramik. *SPFFBU* 28 (1983) 7–93.

RACZKY 1974

Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. — Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. *ArchÉrt* 101 (1974) 185–210.

REGENYE 1994

Regenye J.: Építési áldozat a lengyeli kultúrából, Bakonyszücsről. In: *A kökortól a középkorig*. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 151–160.

ROSKA 1939

Roska M.: Szatmár vármegye múltja a legrégibb időktől a honfoglalásig. Magyarország Vármegyéi és Városai 1939, 408–423.

RUTTKAY 1976

Ruttikay, E.: Beitrag zum Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich. Festschrift für Richard Pittioni. *ArchA*, Beiheft 13 (1976) 285–319.

RUTTKAY 1983–1984

Ruttikay, E.: Zusammenfassender Forschungsstand der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. *MÖAG* 33–34 (1983–1984) 241–246.

RUTTKAY 1988

Ruttikay, E.: Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheibenhenkelhorizont. *SlovArch* 36 (1988) 225–240.

- RUTTKAY 1991
Ruttkay, E.: Das Ende der Donauländischen Welt und Südosteuropa. *MAGW* 121 (1991) 159–181.
- RUTTKAY 1997
Ruttkay, E.: Der erste neolithische Idolkopf aus der Steiermark. Zur Idolplastik der Lasinja-Kultur. In: Antidóron Dragoslavo Srejić: *copmltis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatu* = Uzdaje Dragoslavu Srejiću: posvom šezdesetpet godina života od prijatelja, saradnika i učenika. (ed. Lazić, M.) Beograd 1997, 181–191.
- RUTTKAY–KRAMER 2004
Ruttkay, E. – Kramer, D.: Graz-iella aus dem frühen 4. vorchristlichen Jahrtausend. Die erste (fast) vollständige Frauenfigur mit Furchenstichverzierung. Schild von Steier. *Kleine Schriften* 20 (2004) 47–51.
- ŠAVEL 1995
Šavel, I.: Glinasta figurica iz Bukovnice. *Zbornik Sobočkega Muzeja* 4 (1995) 7–20.
- SIKLÓSI 2004
Siklósi Zs.: A kostolac-kultúra újabb temetkezései Balatonbogláron. — The latest burials of the Kostolac Culture at Balatonboglár. *SMK* 16 (2004) 139–159.
- ŠIŠKA 1982
Šiška, S.: Neolitické, eneolitické a slovanské sídlisko v Novom Teke. *AVANS* 1982 (Nitra 1983) 241–244.
- SKELAC 1997
Skelac, G.: Prapovijesno nalažiste Slavča. — The prehistoric Site of Slavča. *OpuscArch* 21 (1997) 217–233.
- SKUTIL 1940
Skutil, J.: Die neolithischen Plastiken aus den Kreise der mährischen bemalten Keramik. *IPEK* 14 (1940) 36–56.
- SOMOGYI 2000
Somogyi K.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében. — Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Somogy. *CommArchHung* 2000, 5–48.
- SOMOGYI 2000a
Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. — Preliminary report of the excavation of Site No. 1 situated on the encircling section of Road 61 around Kaposvár. *SMK* 14 (2002) 245–249.
- ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1976
Štokač–Štimac, D.: Zrilac, grabračke Livade, Sl. Požega. *ArchPregl* 18 (1976) 45.
- ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1981
Štokač–Štimac, D.: Jakšić, Slav. Požega. *ArchPregl* 22 (1981) 15.
- SZATHMÁRI 1993
Szathmári I.: A lengyeli kultúra leletei Zalavár-Rezesről. — Die Funde der Lengyel-Kultur aus Zalavár-Rezes. *CommArchHung* 1993, 28–37.
- TASIĆ 1995
Tasić, N.: Eneolithic Cultures of Central and West Balcanes. Beograd 1995.
- TEŽAK–GREGL 1983–1984
Težak–Gregl, T.: Neoliticka i eneoliticka plastika. *VAMZ* 16-17 (1983–1984) 15–48.
- TOČÍK 1964
Točík, A.: Rettungsausgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1959–1960. *ŠtZ* 12 (1964) 152–162.
- VÁVRA 1986
Vávra, M.: Die Anfänge der Lengyel Kultur in Böhmen und ihre Interpretation. *Int. Symp.* 1986, 297–304.
- VIRÁG 2003
Virág, Zs.: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: *Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 375–400.
- VIRÁG 2004
Virág Zs.: Településtörténeti és kronológiai kutatások a Dunántúlon és Budapest környékén a középső rézkor első felében. I–II. Budapest 2004, kézirat. (PhD disszertáció)
- VIRÁG 2005
Virág Zs.: Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről. (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről) — Middle Copper Age Ceramic Finds from Zalavár-Basasziget (Some considerations about the typology and chronology of the Balaton-Lasinja Culture). *ZalaiMúz* 14 (2005) 37–52.
- VLADÁR 1979
Vladár, J.: Praveká plastika — Plastique préhistorique. Bratislava 1979.
- ZALAI-GAÁL 1992
Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. — Die chronologische Probleme der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. *JPMÉ* 37 (1992) 79–91.
- ZALAI-GAÁL 1996
Zalai-Gaál, I.: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. *WMMÉ* 1996, 57–87.

Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia)

In the different periods of history we meet several kinds of human representations: in rock carvings, on walls, on pottery, painted on ivory, incised into metal or roughly executed human forms and so on. They appear as individual statues, realistically shaped gods and goddesses, strongly stylistic symbolic or metaphorical representations and anthropomorphic vessels. It would be difficult to cite all the examples and in this paper, only the figurines are assessed. It is assumed that traditions changed slowly. Good examples are Celtic religious practices, which are present even today, or world religions and their canons, whose histories go back several thousand years and they are still evident.

This paper examines how tradition is passed from one generation to another for centuries. Cultural changes can be demonstrated through ceramic typology and it is assessed whether conservative rites and paraphernalia of a belief system reflect cultural changes that can be recognised typologically. It must be emphasised that the reason for changes cannot be assessed by the means of archaeological techniques alone. For this reason hypotheses are put forward and analogies are drawn from ethnography, religious history and cultural anthropology in order to assess a group of objects that are few compared to the whole archaeological material of the examined period.

In this overview, only figurines from Copper Age Transdanubia (4500–2800 BC) are considered. It is assessed whether, by examining human representations, it is possible to show any crucial changes in the cultural groups, and if it is possible to trace cultural changes in the subsequent periods. That is whether continuity or discontinuity of Copper Age cultural groups can be recognised through human representations.

Late Lengyel culture (Lengyel III)

From the archaeological finds at the turn of Neolithic and Copper Age no dramatic events can be recognised in Transdanubia. At the end of the Neolithic the population of the Lengyel culture lived its everyday life, while small groups of people (late Vinča culture) migrated from the Balkans and introduced new vessel types in the region. The late period of the Lengyel culture was distinguished three decades ago but sites of this period from the occupational area of the Lengyel culture in Hungary are little

known. The finds of the late Lengyel culture seem to appear in the northern and western part of Transdanubia only. From the south-eastern region (Somogy Tolna and Baranya counties) the Copper Age phase of the Lengyel culture is unknown even though there were systematic surveys and many large excavations recently. The material culture of the late Lengyel culture in south-west Transdanubia can be outlined more precisely as a result of rescue excavations in the Little Balaton (Balatonmagyaród) and microregional surveys in the Hahót region (Zalaszentbalázs). It is an advantage that excavations at the Hahót microregion also revealed figurines (Fig. 1.).

Balaton-Lásinja culture

In the last three decades the definition of Balaton-Lásinja culture has changed many times. The Balaton group which was earlier divided into three phases is today divided into three cultural groups: Balaton-Lásinja, Furchenstich and Protoboleráz. Researchers agree that these three groups have different cultural components and as a result they can be considered as three independent cultural groups.

From the Middle Copper Age only a small number of human representations came to light. Considering the number of Middle Copper Age sherds in the whole occupational area of the Balaton-Lásinja culture the number of figurines is scarce. Until now approximately a dozen figurines represent the anthropomorphic category of the Balaton-Lásinja culture (Figs. 2–3.).

In recent years there have been large excavations in Transdanubia (Little Balaton rescue excavations, large building projects, motorway constructions, by-roads etc.) yielding rich finds, which gave new direction to research. In spite of the improvement in terms of extensive excavations, no figurines were published from the Balaton-Lásinja culture from Hungary.

Perhaps one unique piece can be dated to this period (Fig. 3. 1.), although its cultural affiliation is still debated. Researchers agree that it can probably be dated to the middle of the Copper Age.

Furchenstich culture

Changes in the definition of Balaton-Lásinja culture led in turn to changes in the definition of Furchenstich culture. From the extensive occupational area of Bajč-Retz-Gajár-Furchenstich cultural uni-

some characteristic furrow-stitch decorated female figurines are known. One of these was found in Zala county (Figs. 4–6.).

Baden culture

People of the late Copper Age Baden culture made different human representations for their feasts, ceremonies or to commemorate their dead. Figurines, breasts applied on amphorae, anthropomorphic burial urns, or a recently found mask forming a human face indicate the many levels of their belief system and ceremonies. Figurines have been assessed by many researchers from many different perspectives. It is not aimed here to challenge or reinforce these assumptions but rather to offer some new perspectives.

The differences between the figurines of the Baden culture are often explained by chronological differences between them. In assessing the material culture of Balatonszemes it has been realised that there seems to be no considerable chronological differences between the pits containing figurines. If different figurines came to light from chronologically similar pits, or two different figurine types were found in the same pit, it has to be considered that the reason for the differences between the figurines lies not in chronology but rather that they convey different meanings. It is considered that different figurines convey different meanings in terms of ideology and they may also represent different events. Amongst the figurines there is one which depicts both a woman and a man at the same time (Fig. 8. 6.). In considering the above it is assumed that at Balatonszemes the paraphernalia of an initiation ritual from childhood to adolescence was found. Figurines came to light in different sizes. The schematic figurines seem to represent youngsters, the sex of whom is still „hidden“ and they have not reached fertility. It can be argued that the figurines from Balatonszemes (Fig. 8. 1–6.) were necessary for the different parts of an initiation ritual (to become a woman or man). A large two-headed figurine (Fig. 8. 5.) by the end of the ritual perhaps represented a man and a woman who have already been initiated and acquired the knowledge characteristic for the different genders. Alternatively it shows the transition from childhood to adolescence.

The relevance of the assumption – that different figurine types do not necessarily represent chronological differences, but rather chronological similarities and that they were a dramaturgical paraphernalia of the same ceremony – was examined at sites where similarly to Balatonszemes more than one figurine was found (Bešenov 3, Bina 6, Branč 3, Leliceni 3, Šarovce 9, Tököl 12, Vinča 6 and Vučedol

3 figurine fragments). Amongst these sites at Branč, Šarovce and Tököl, amongst the torsos a similar dualism to a figurine at Balatonszemes could be observed. Thus „standard“ Baden type figurines (they are flat, headless and their bodies are made of two triangles) appear with different types of figurines (e.g. figurines with angular body features or figurines with legs) at the same settlement. It seems that the appearance of such dualism in terms of different types of figurines is not an isolated or accidental case but it can be demonstrated to appear in different sites. This implies that for an initiation rite (?) at least two types of figurines were necessary. After the event figurines lost their cultic meaning and for this reason they were broken and discarded in different pits of the settlement. Accordingly, if in the same pit two different types of figurines are found this may indicate a similar chronological position of the figurines. What lies behind the differences of human representations is the different means of expressing ideological meanings. The appearance of Baden figurines in settlements and not in cemeteries suggests that figurines did not play a role in burial ceremonies but rather it implies that they may have been used in ceremonies or initiation rituals (?).

The spatial distribution of figurines shows great variation in that in some regions many figurines are present whilst in other areas only a few figurine fragments are found (Fig. 9.).

This distribution shows that figurines were especially important in the life of Baden people. The two biggest cemeteries of the classic Baden culture in terms of the number of graves (Alsónémedi, Budakalász), show many cart models (Budakalász, Szigetszentmárton) and a peculiar cattle-shaped vessel (Vác), all found in Pest county. A unique cemetery of the Boleráz period was found in Komárom-Esztergom county (Pilismarót-Basaharc) and also many settlements of the Baden culture (Pilismarót-Szobi rév, Esztergom-Szentkirály-Duna dűlő) with figurines and pottery deposits. Anthropomorphic urns that are outstanding representations of a death cult came to light from Borsod-Abaúj-Zemplén county (Center, Szent-simon) and its neighbouring area from Slovakia (Včelince, Gemer). Amongst the extraordinary finds from Somogy county mass burials (Balatonboglár, Balatonőszöd), cart models (Balatonboglár, Balatonberény) and the famous grave with a diadem (Vörs) can be mentioned. A human mask from Somogy county (Balatonőszöd) also has to be mentioned but until now is a unique find.

A distribution of distinct anthropomorphic representations, such as vessels with breasts which can be associated with fertility rites are also more common in the above mentioned regions than elsewhere. The

above observations imply that these regions may have played an important role in the cultic life of Copper Age people. Unfortunately the reason for the emergence of regional restriction of such finds is not known. The regional distribution of special finds may imply differences between people in the different regions in terms of economy, social division and power relations. Thus wealth and power may have concentrated in certain regions.

Kostolac culture

There is only one complete figurine published from Slavča. However, its age is uncertain (Kostolac or Vučedol) (Fig. 8. 7.). The figurine is „chunky“ and rather distinct from the Baden figurines that have replaceable heads. The figurine from Slavča represents a different belief-system and holds different meaning from Baden figurines. It is, however, reminiscent of late Baden figurines, which also implies that it can probably be dated to the Kostolac culture.

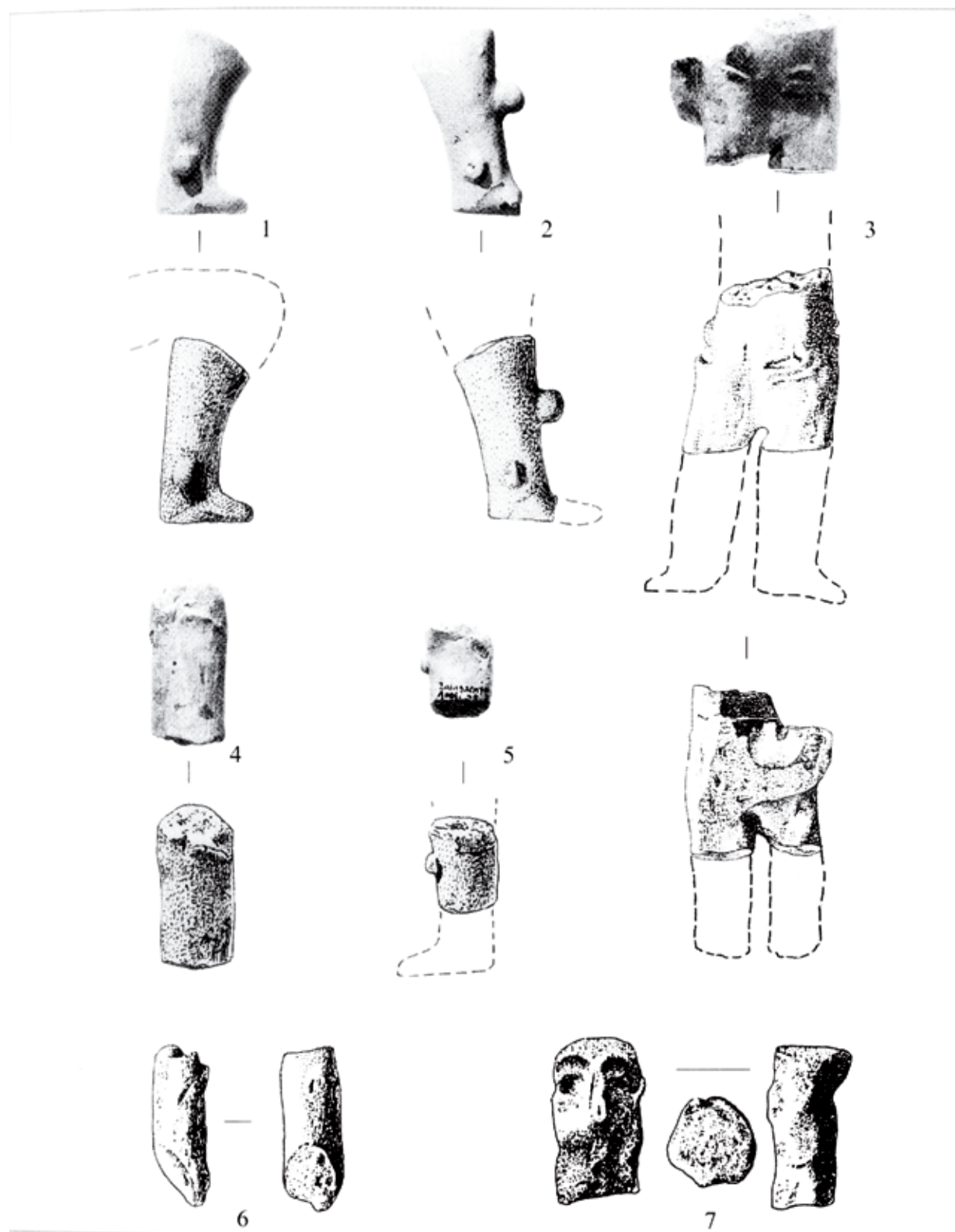
Conclusion

In assessing the figurines of almost two thousand years it was demonstrated that in human representations cultural changes can well be traced, although some continuity can also be observed for centuries.

In assessing the above it became clear that during the examined periods two types of human representations were present: simple schematic representation on one hand and detailed, carefully fashioned artistic figurines with details of cloth, hair style, and jewellery (e.g. Graz-iella) on the other. The presence of two types of representations do not necessarily mean that they alternated each other through time thus they do not necessarily show chronological differences but rather – as it was demonstrated above – that both representations appear at the same time within the same culture (Balaton-Lásinja, Baden and Vučedol cultures). In the literature dealing with prehistoric art in many cases a stereotypic explanation appears. According to this explanation only women were repre-

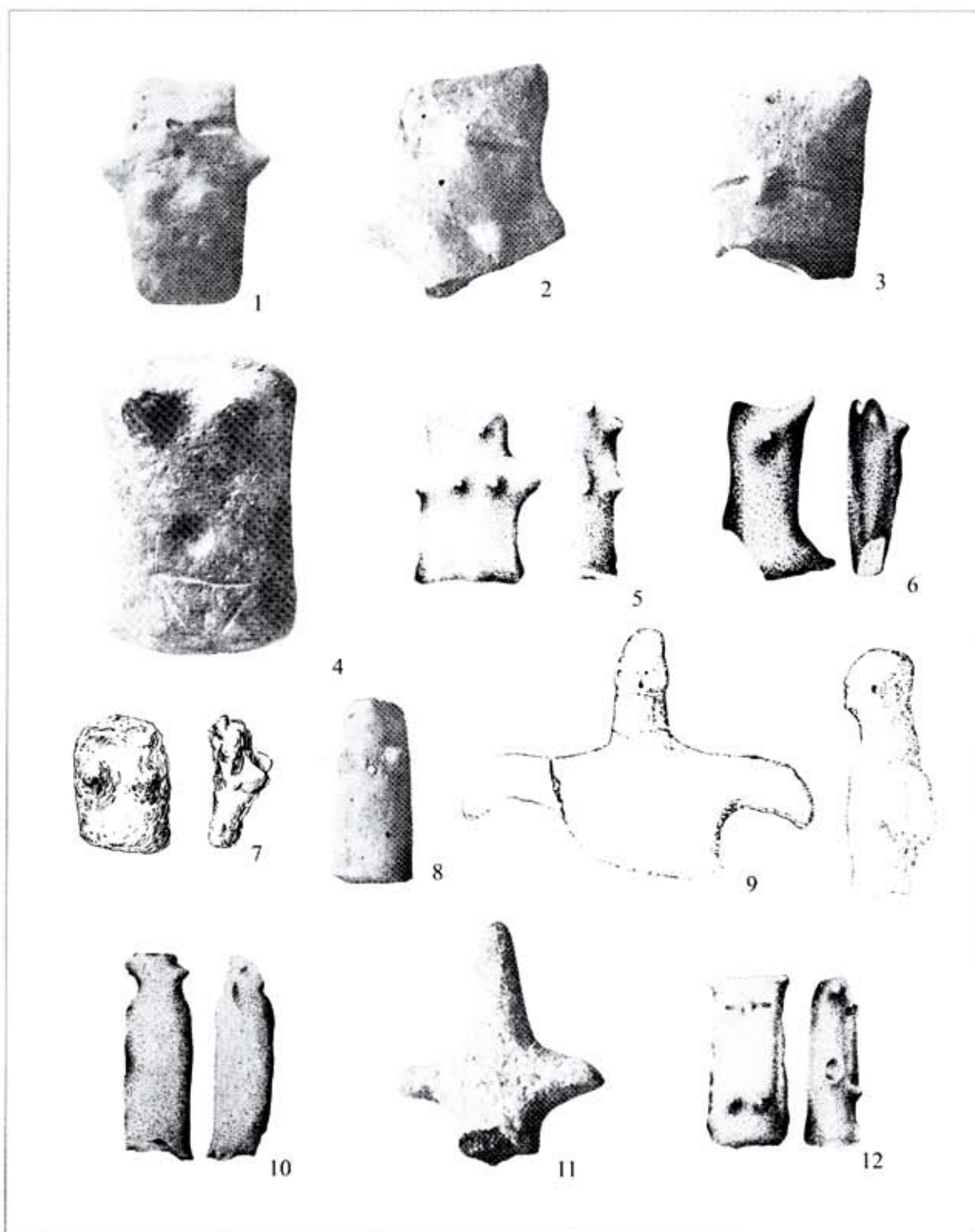
sented with exaggerated body parts articulating fertility as a result of the Mother Goddess cult. Even though the number of cultic finds is much less, comparing them to the whole assemblage, it became clear from the above that after scrutinising the Mother Goddess explanation it does not necessarily hold true. Male representations did not disappear in the Copper Age (they are present in late Lengyel culture, Balaton-Lásinja culture and Baden culture). Only a smaller number of male figurines came to light compared to women figurines. Of course the most probable mathematical explanation to this is that for the ceremonies more women figurines were made than men figurines. The reason for the appearance of more women than men figurines probably lies in the belief system. Examining anthropomorphic representations it can be observed that anthropomorphic vessels (Lengyel culture, Furchenstich culture and Baden culture) were present in the Copper Age and probably during the whole of prehistory. This may hold true even if such finds are not known from all of the cultural groups. The case is similar with animal representations but the assessment of zoomorphic depictions is out of the scope of this paper. It is considered that the above discussed overview indicates that cultural changes can be traced consistently through figurines. There are clear differences between, for example, the Balaton-Lásinja and Furchenstich or the Furchenstich and Baden cultural groups in terms of human representations. At the same time such differences are not so clear between the late Lengyel and Balaton-Lásinja cultural groups. During the examined consequential periods, in the light of the observed duality of figurines (roughly made figurines with cylindrical bodies that conceal their gender and facial features, as against decorated figurines with good body proportions), it needs to be considered whether the differences in material culture (mainly in pottery) indicates the appearance of a new culture, a group or a phase, or rather it indicates a return to previous traditions.

Translated by Attila Kreiter

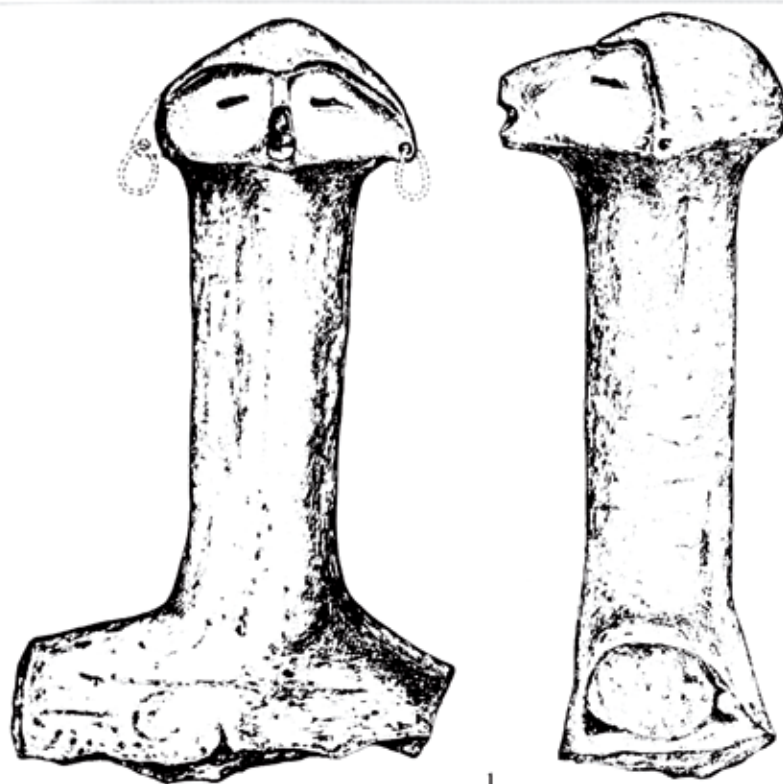


1. kép: Késő lengyeli kultúra. 1–5: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BONDÁR 1995, M: 1:2);
6–7: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BÁNFFY 1995, M: 1:2)

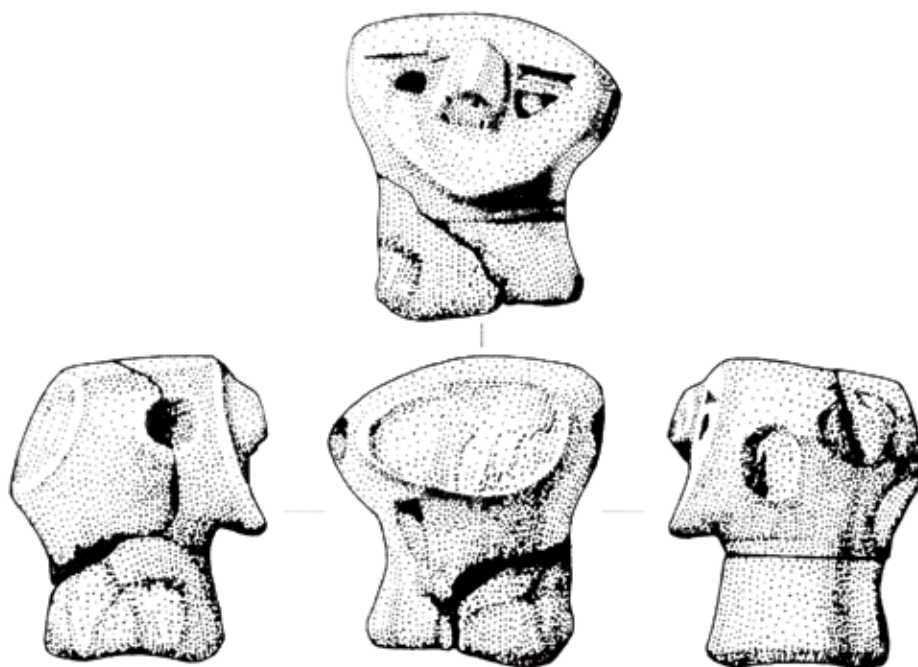
Fig. 1: Late Lengyel culture. 1–5: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BONDÁR 1995, M: 1:2),
6–7: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BÁNFFY 1995, M: 1:2).



2. kép: Lásinja kultúra. 1, 4: Ašikovci (TE AK-GREGL 1983–1984, méret nélkül); 2–3: Novoselci (TASIĆ 1995, méret nélkül); 5–6, 10, 12: Zarilac (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1976, méret nélkül); 7: Jakšić (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1981, méret nélkül); 8, 11: Novoselci (DIMITRIJEVIĆ 1976, méret nélkül); 9: Ptuj (DIMITRIJEVIĆ 1976, méret nélkül).
 Fig. 2: Lásinja culture. 1, 4: Ašikovci (TE AK-GREGL 1983–1984, not to scale); 2–3: Novoselci (TASIĆ 1995, not to scale); 5–6, 10, 12: Zarilac (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1976, not to scale); 7: Jakšić (ŠTOKAČ-ŠTIMAC 1981, not to scale); 8, 11: Novoselci (DIMITRIJEVIĆ 1976, not to scale); 9: Ptuj (DIMITRIJEVIĆ 1976, not to scale).

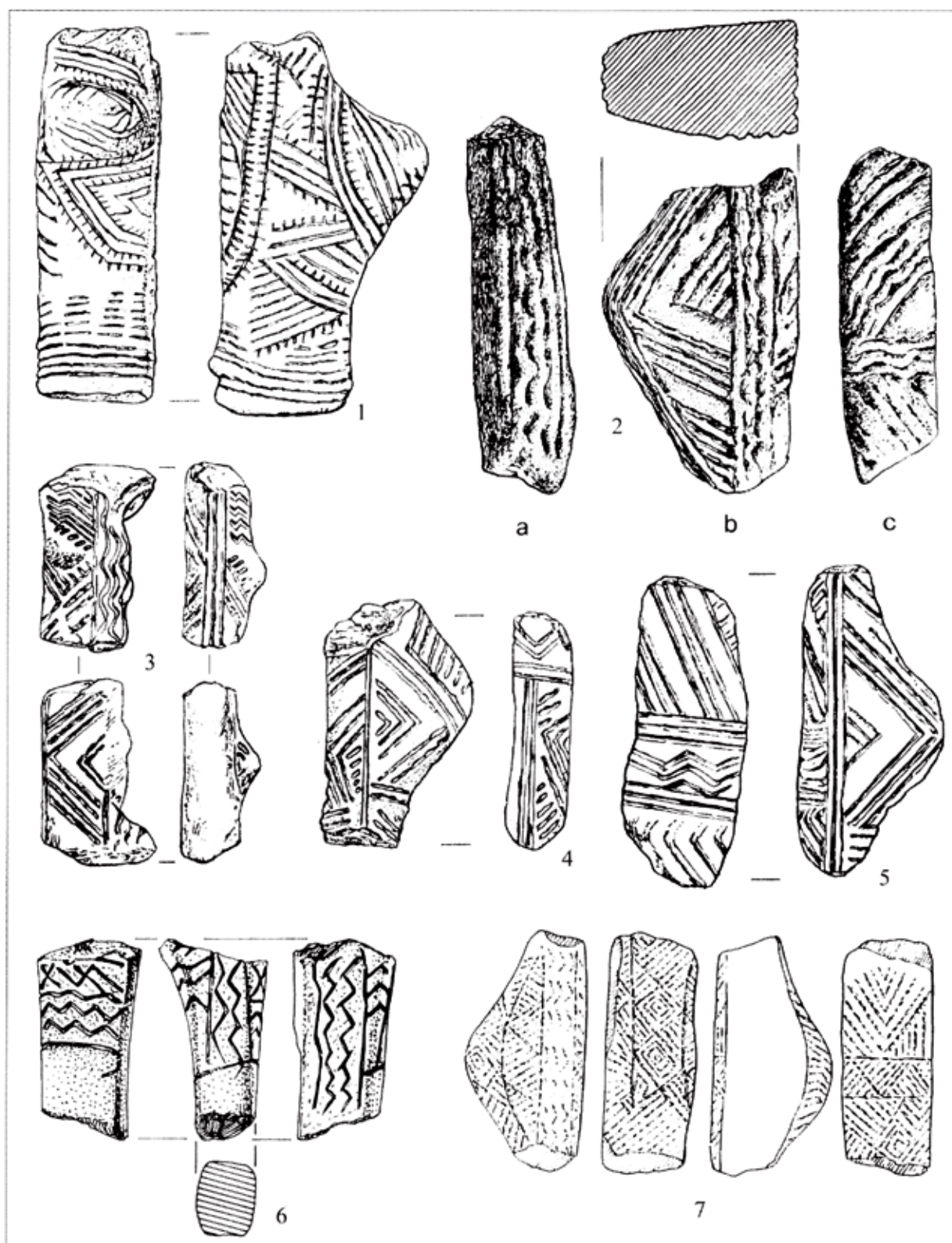


1

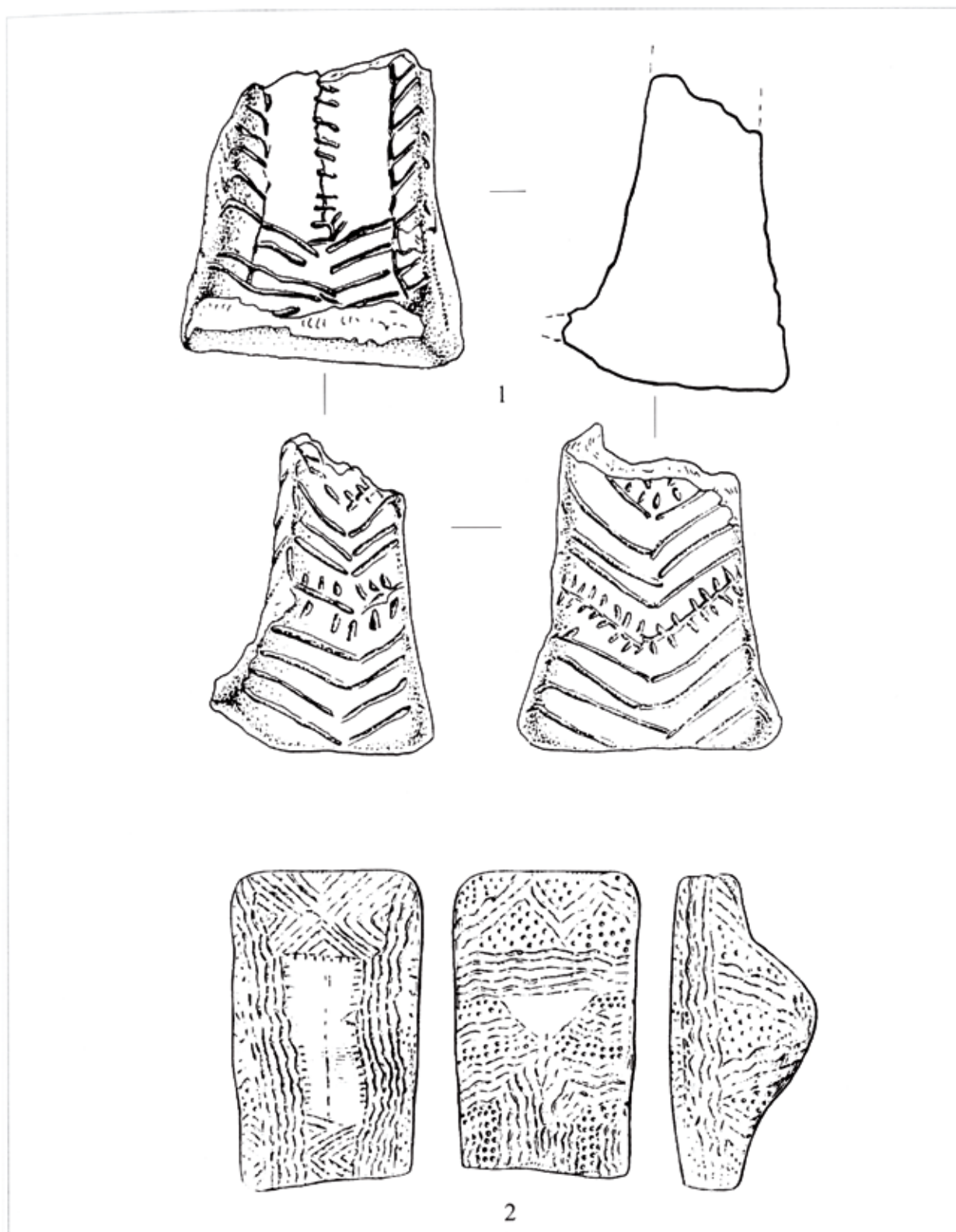


2

3. kép: Középső rézkor. 1: Szombathely (KÁROLYI 1992, M:1:2);
Lasinja kultúra. 2: St. Ulrich am Wassen „Kögelberg” (RUTTKAY 1997, M: 1:1)
Fig. 3: Middle Copper Age. 1: Szombathely (KÁROLYI 1992, M:1:2);
Lasinja culture. 2: St. Ulrich am Wassen „Kögelberg” (RUTTKAY 1997, M: 1:1)

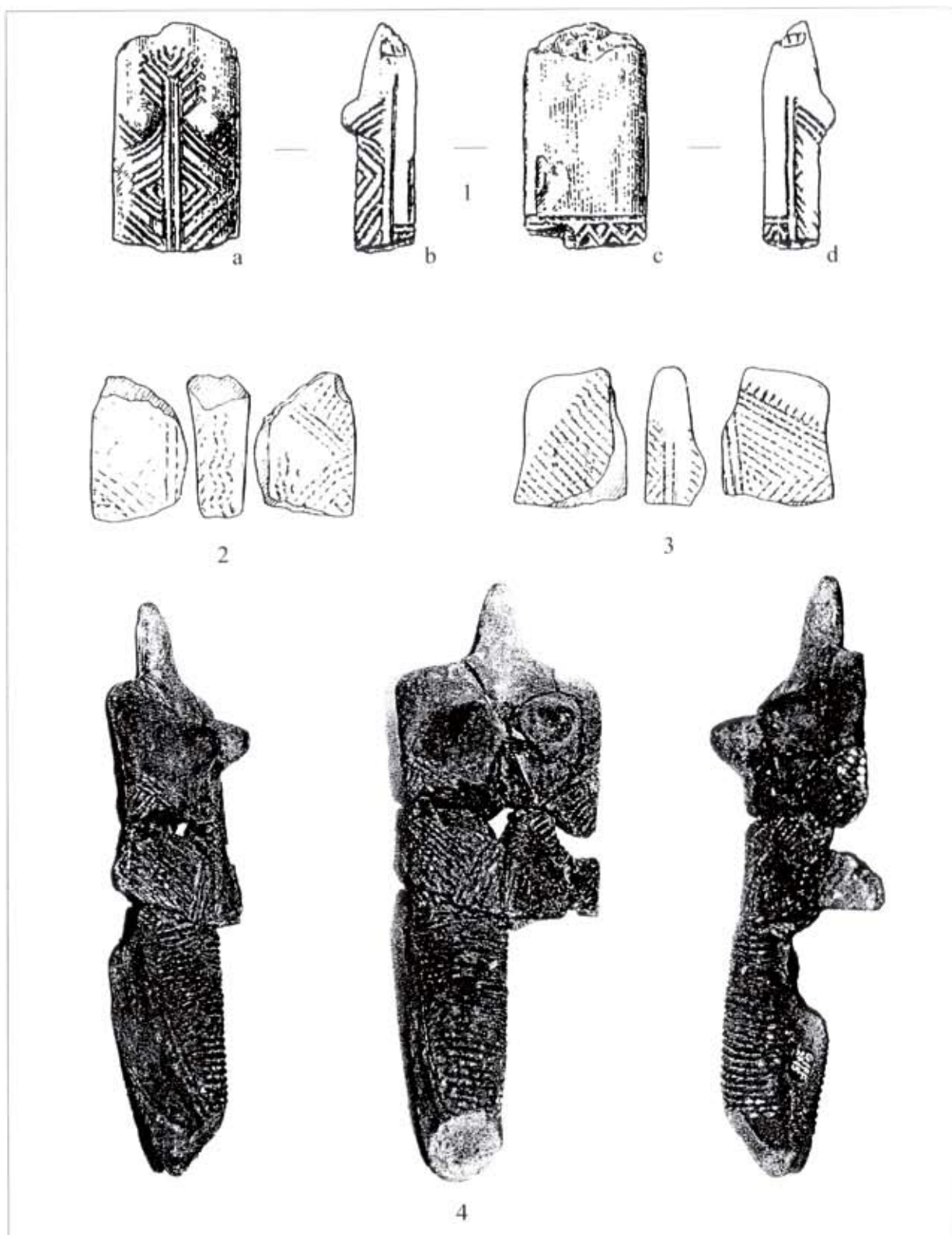


4. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Beesvölgye (BONDÁR 1985, M: 1:2); 2: Nagytarcsa (BONDÁR 1985, M: 1:1) 3-5: Bajč (TOČÍK 1964, méret nélkül); 6: Wien (RUTTKAY 1988, M: 1:1); 7: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1) Fig. 4: Furchenstich culture: 1: Beesvölgye (BONDÁR 1985, M: 1:2); 2: Nagytarcsa (BONDÁR 1985, M: 1:1); 3-5: Bajč (TOČÍK 1964, not to scale); 6: Wien (RUTTKAY 1988, M: 1:1); 7: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)



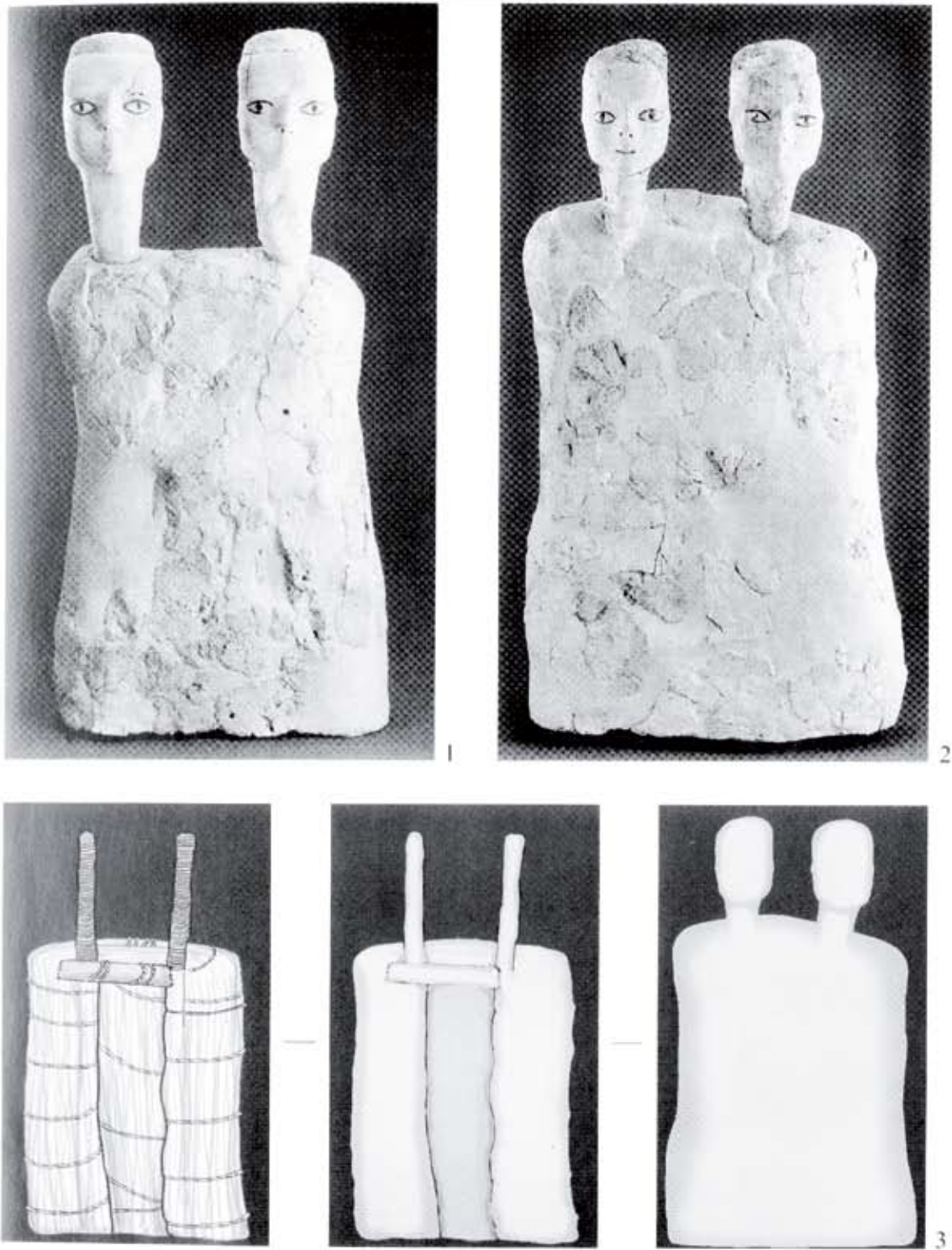
5. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Bukovnica (ŠAVEL 1995, M: 1:2);
2: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)

Fig. 5: Furchenstich culture: 1: Bukovnica (ŠAVEL 1995, M: 1:2), 2: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)



6. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Čataj (PAVŮK 2001, M:1:2); 2–3: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1); 4: Graz (RUTTKAY-KRAMER 2004, M:1:2)

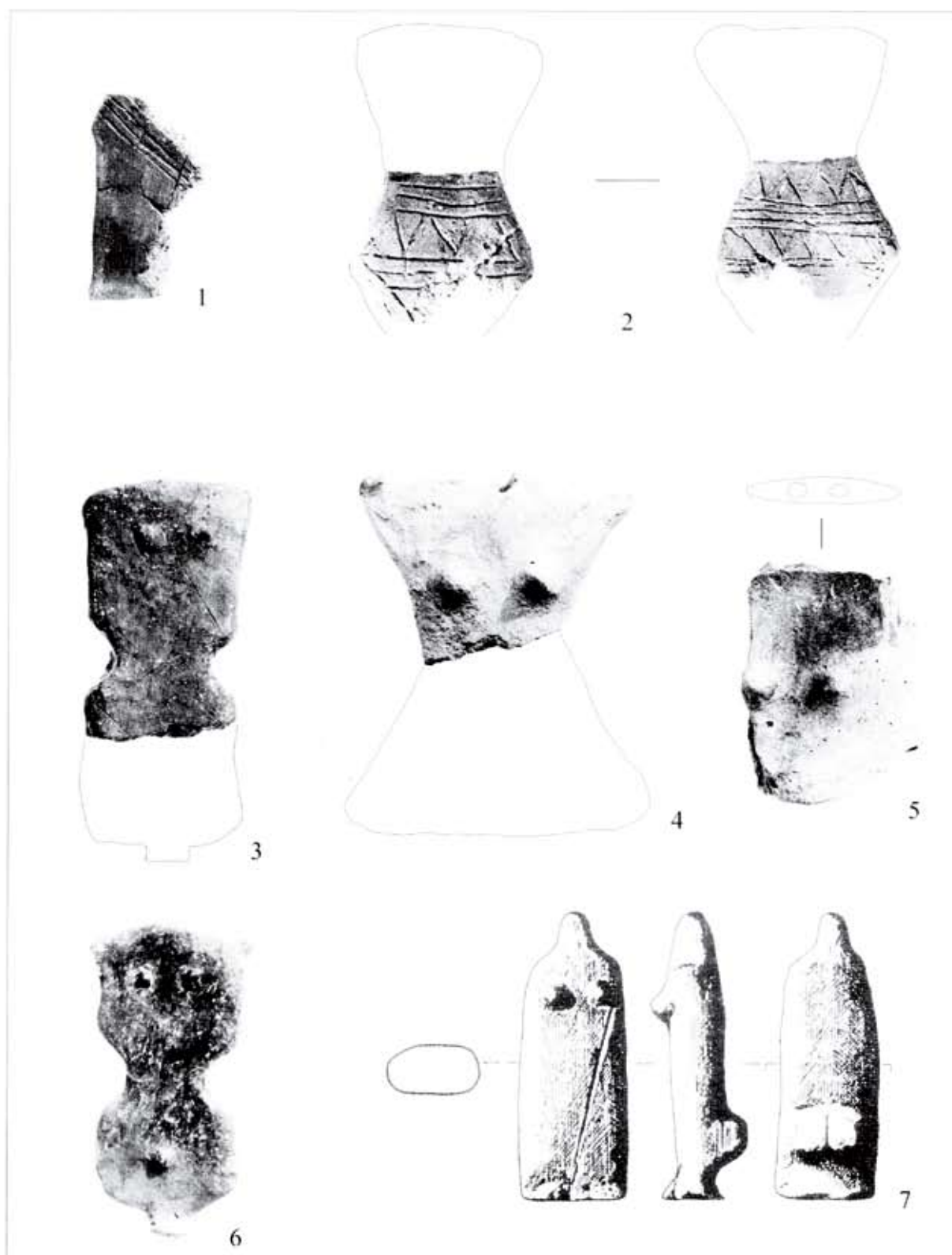
Fig. 6: Furchenstich culture: 1: Čataj (PAVŮK 2001, M:1:2); 2–3: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1); 4: Graz (RUTTKAY-KRAMER 2004, M:1:2)



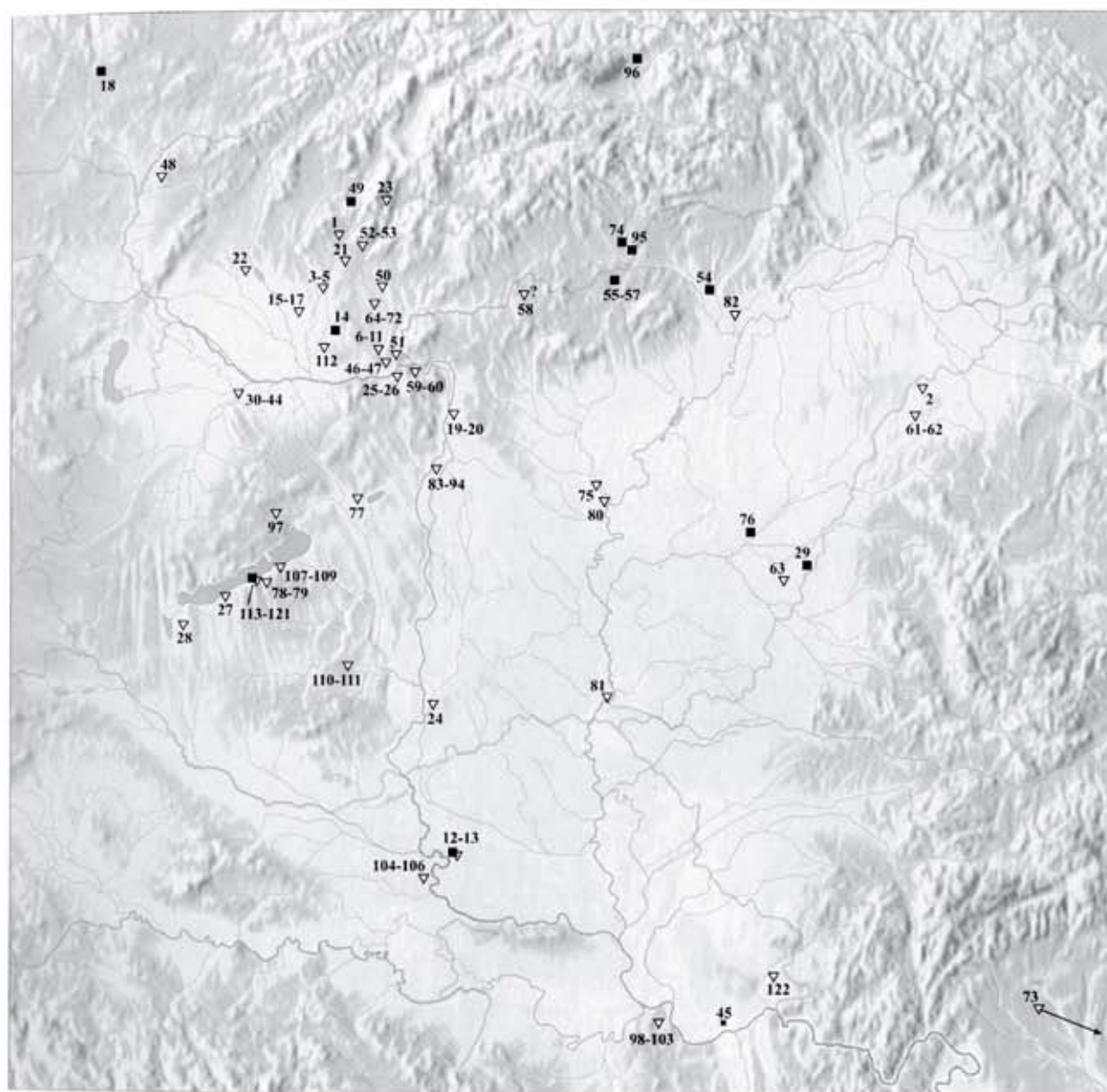
7. kép: Kétfejű idol: 1-2: 'Ain Ghazal, Jordánia (EGAN-BIKAI 1998);

3: az idol készítési folyamata (www.asia.si.edu/jordan/html)

Fig. 7: Two-headed figurine: 1-2: 'Ain Ghazal, Jordan (EGAN-BIKAI 1998), 3: a process of making the figurine (www.asia.si.edu/jordan/html)



8. kép: Badeni kultúra: 1–6: Balatonszemes (M: 1:2), Kostolaci kultúra?: 7: Slavča (SKELAC 1997, M:1:2)
 Fig. 8: Baden culture: 1–6: Balatonszemes (M: 1:2), Kostolac culture?: 7: Slavča (SKELAC 1997, M:1:2)



- ▽ cserélhető fejű idol
figurines with replaceable heads
- egyéb típusú idol
other types of figurines

9. kép: A badeni kultúra idolkai: 1: Beladice; 2: Berea; 3–5: Bešenov; 6–11: Biňa; 12–13: Bogojevo; 14: Boháta; 15–17: Branč; 18: Brno-Lišen; 19–20: Budapest; 21: Červený Hrádok; 22: Dolná Streda; 23: Dolný Pial; 24: Érsekcsanád; 25–26: Esztergom; 27: Fonyód; 28: Főnyed; 29: Geszt; 30–44: Győr; 45: Brza Vrba; 46–47: Kamenín; 48: Kopčany; 49: Krásno; 50: Levice; 51: Lela; 52–53: Neměnaň; 54: Onga; 55–57: Ózd; 58: Piliny; 59–60: Pilismarót; 61–62: Sálacea; 63: Sarkadkeresztúr; 64–72: Šarovce; 73: Slobozia; 74: Stránska; 75: Zagyvarékas; 76: Szeghalom; 77: Székesfehérvár; 78–79: Szőlád; 80: Szolnok; 81: Tápé; 82: Tiszalúc; 83–94: Tököl; 95: Včelince; 96: Vel'ka Lomnicá; 97: Veszprém; 98–103: Vinča; 104–106: Vučedol; 107–109: Zamárdi; 110–111: Aparhant; 112: Bajë; 113–121: Balatonszemes; 122: Banatská Subotica.

(A kötőjellel írt számok a lelőhelyen előkerült idolkok darabszámát jelölik.)

Fig. 9: Figurines of the Baden culture. When a number range is given by a site that indicates the number of figurines from that site